श्रीमन् महाभारत

(मराठी भााषांतर)

आश्रमवासिक पर्व (१५ वे पर्व) –

मौसलपर्व (१६ वे पर्व) –

महाप्रस्थानिक पर्व (१७ वे पर्व) –

स्वर्गारोहण पर्व (अखेरचे १८ वे पर्व)

आश्रमवासिकपर्व १५. पृष्ठें ५७४–६३६.

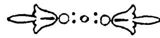
पुत्रदर्शन पर्व २. पृष्ठें ६१७–६३१

नारदागमन पर्व ३. पृष्ठें ६३१–६३५.

मौसलपर्व १६. पृष्ठें ६३६–६५२

महाप्रस्थानिक पर्व १७. पृष्ठें ६५२–६५९

स्वर्गारोहणपर्व. पृष्ठें ६५९–६७१.

अध्याय १ ला.

[१. पांडवांची धृतराष्ट्राशीं वागणूक]

(१) **जनमेजय**—मुने, माझ्या पंजोबांना राज्य प्राप्त झाल्यावर त्यांनीं धृतराष्ट्र राजाला कसें वागविलें बरें ?' अमात्य, पुत्र इत्यादि मरून गेल्यामुळें निराश्रित झालेला तो राजा त्या गतवैभव स्थितींत कशा रीतीनें राहिला ? गान्धारीनेंहि कसें वर्तन ठेविलें होतें बरें ? माझे ते प्रपितामह पांडव राज्यावर किती काळ राहिले, या सर्व गोष्टी मला सांगाव्या.

वैशंपायन—राजा, शत्रूंचा निःपात केल्यावर राज्यारूढ होऊन पांडवांनीं धृतराष्ट्राच्या संमतीनेंच राज्यकारभार चालविला. विदुर आणि संजय हे धृतराष्ट्राची सारी व्यवस्था पहात असत. युयुत्सुसुद्धां तेंच काम करी. कोणतेंहि कार्य करण्यापूर्वीं पांडव धृतराष्ट्राला विचारीत व त्याची अनुज्ञा घेऊनच काय तें करीत. असा प्रकार पंधरा वर्षें चालला. ते सारे युधिष्ठिराच्या वचनांत वागून धृतराष्ट्राची सेवा करीत व नित्य त्याला नमस्कार करीत. धृतराष्ट्रानें मस्तक हुंगल्यावरच ते आपल्या कार्याला प्रवृत्त होत. कुंतीहि गांधारीच्या मताला मान देऊनच वागे. द्रौपदी, सुभद्रा व इतर पांडवस्त्रिया त्या सासूसासऱ्यांना अगदीं नीटपणें

वागवीत. उंची शय्या, वस्त्रें, अलंकार, खाद्यपेयादि पदार्थ हीं सर्व राजाला योग्य अशींच युधिष्ठिर धृतराष्ट्राला देत असे व कुंतीहि गांधारीला अगदीं थोरपणेंच वागवीत असे. विदुर, संजय, युयुत्सु आणि द्रोणाचा मेहुणा व प्रेमळ ब्राह्मण असा धनुर्धर कृप हे नित्य धृतराष्ट्राजवळ असत. भगवान् व्यासहि देव, राक्षस, पितर व ऋषि यांच्या पुराणकथा सांगून त्याचें रञ्जन करीत असे. धर्मकार्यें व व्यवहारांतील कामें हीं विदुर त्याच्या अनुमतीनें करी. विदुराच्या उत्तम राजनीतीमुळें मांडलिक राजांसंबंधीं सर्व कामें अल्पद्रव्यांत व मनाजोगीं होऊन जात. कोणाला बंदींत टाकणें, बंदींतून कोणाला सोडून देणें, वधाची शिक्षा झालेल्यांना क्षमा करणें हीं सर्व कामें विदुरच करीत असून त्यांत युधिष्ठिर हात घालीत नसे. खेळ, यात्रा इत्यादि बाबतींत जें लागेल तें धृतराष्ट्राला युधिष्ठिर पुरवी. चुरचुरीत भाज्या करणारे व आलेपाकादि वड्या करणारे स्वयंपाकी पूर्वींप्रमाणेंच धृतराष्ट्राच्या सेवेंत तत्पर असत. वस्त्रेंप्रावरणें, फुलें, इत्यादि पदार्थ धृतराष्ट्राला त्याच्या इच्छेप्रमाणें पुरविण्यांत येत. मासे, मद्यमांसाचे पदार्थ, विविध पेयें, इतर सुंदर विविध पदार्थ हेहि त्याच्यासाठीं पूर्वींसारखेच करण्यांत येत. राजसभेंत जे राजे इकडून तिकडून केव्हां येत, तेहि धृतराष्ट्राला पूर्वींप्रमाणेंच भेटून व नमस्कार करून जात. कुंती, द्रौपदी, सुभद्रा, उलूपी, चित्रांगदा, इत्यादि स्त्रिया आपल्याला सेविका समजून गांधारीची व्यवस्था ठेवीत. पुत्रहीन झालेल्या त्या वृद्ध पतिपत्नींना कांहीं झालें तरी दुःख होऊं नये एवढी युधिष्ठिराच्या सांगण्या-वरून सर्वांची दक्षता असे. सारे जण युधिष्ठिराच्या आज्ञेप्रमाणें मनःपूर्वक वागत, पण भीमाला तें मनांतून खपत नसे. द्यूतप्रकरणांत धृतराष्ट्राच्या दुर्बुद्धीमुळें जो प्रकार घडून आला होता, त्याचा विसर भीमाला कधीं पडला नाहीं. १५. १. १.

अध्याय २ रा.

[१. पांडव व धृतराष्ट्र यांचें परस्परांशीं सरळ व प्रेमळ वर्तन]

(१) **वैशंपायन**—राजा, पांडव बहुमान देत असल्यामुळें धृतराष्ट्र पुनः ऋषिमंडळाच्या संगतींत आनंदानें काळ घालवूं लागला. ब्राह्मणांना द्यावयाचे अग्रहार तोच देई व युधिष्ठिराचें त्याला अनुमोदन असे. दयाळु युधिष्ठिर भावांना व अमात्यांना नित्य म्हणे कीं, ‘ जसा मी तसे तुम्हीहि धृतराष्ट्रास मान

दिला पाहिजे. त्याच्या आज्ञेंत जो राहील त्यालाच मी मित्र समजेन; त्याच्या उलट वागणारा माझा शत्रु असून शिक्षेस पात्र होईल. पितृश्राद्धाच्या प्रसंगीं तसेंच त्याच्या पुत्रांच्या इष्टमित्रांच्या श्राद्धाच्या वेळीं त्याच्या मनांत असेल तसेंच करण्यांत आलें पाहिजे.' युधिष्ठिराची अशी सर्वांना आज्ञा असल्यामुळें धृतराष्ट्र सत्पात्र ब्राह्मणांना अनेक प्रकारें द्रव्यदान करी व त्याच्या मनाप्रमाणें वागण्याच्या इच्छेमुळें स्वतः धर्मराजा, भीम, अर्जुन व नकुळ सहदेव असे सर्वजण त्याच्या अनुरोधानें चालत. 'हा वृद्ध राजा पुत्रपौत्रांच्या वधानें आधींच दुःखित होऊन गेलेला असल्यामुळें आम्हीं जर त्याला आणखी त्रास दिला तर तो मरूनच नाहीं का जाणार?' असा ते विचार करीत. पुत्र जीवंत असतांना त्याला जें सुख मिळे, तेंच त्याला आतांहि मिळावें अशी ते व्यवस्था करीत व पांचीजण त्याच्या आज्ञेंत वागत. ते नम्रपणें शिष्यवृत्ति धरून आपल्या वचनाप्रमाणें नियमानें वागतात, हें पाहून धृतराष्ट्रहि त्यांच्यापाशीं तसाच मोठेपणानें वागे. गांधारीनेंहि ब्राह्मणांना हवीं तीं दानें देऊन पुत्रांचीं विविध श्राद्धें केलीं व त्या योगें त्यांच्या ऋणांतून ती मुक्त झाली. अशा रीतीनें धर्मराज युधिष्ठिर धर्मशील राहून भावांसह धृतराष्ट्राची बहुमानपुरःसर शुश्रूषा करी.

राजा, वृद्ध धृतराष्ट्राला युधिष्ठिरामध्यें कांहीं वावगें दिसून आलें नाहीं. असे ते पांडव सद्वृत्तीनें वागत असल्यामुळें धृतराष्ट्र त्यांच्यावर अगदीं संतुष्ट असे. गांधारीहि पुत्रशोक दूर करून त्यांच्याशीं स्वतःच्या पुत्रांसारखीच आनंदानें वागे. धृतराष्ट्राला आवडणार नाहीं अशी एकहि गोष्ट युधिष्ठिरानें कधीं केली नाहीं. धृतराष्ट्र व गांधारी जें सांगतील तें लहानमोठें कार्य युधिष्ठिर बहुमानपुरःसर करी व त्याच्या अशा वर्तनानें धृतराष्ट्र अगदीं संतुष्ट असे. तो प्रतिदिवशीं सकाळीं उठला म्हणजे आपल्या दुर्बुद्धि पुत्रांचें स्मरण होऊन पश्चात्ताप पावे व पांडवांचा युद्धांत पराभव होऊं नये म्हणून प्रार्थना करी व ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन करवून अग्नीला आहुति देई. तो पांडवांना दीर्घायुष्य चिंती. पांडवांपासून त्याला जें समाधान मिळे तें त्याला पूर्वी पुत्रांपासून कधीं मिळालें नव्हतें. त्यामुळें आतां तो ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र अशा सर्वांना प्रिय झाला. दुर्योधनादिकांनीं जीं दुष्कृत्यें केलीं तसलीं कधीं मनांतहि न आणतां युधिष्ठिर धृतराष्ट्राच्या मनाप्रमाणें वागे. जो कोणी धृतराष्ट्राला न आवडणारी गोष्ट करी, त्यावर युधिष्ठिराचा राग होई. त्याच्या भीतीमुळें धृतराष्ट्राच्या किंवा दुर्योधनाच्या पूर्वीच्या कृत्यांचा कोणी उच्चारहि करीत नसे. युधिष्ठिराच्या धिम्म्या स्वभा-

मुळें व शुद्ध अंत:करणामुळें धृतराष्ट्र गांधारी व विदुर यांना संतोष होई, तसा ेमाच्या स्वभावामुळें मात्र होत नसे. भीमहि युधिष्ठिराचें अनुकरण निश्चयानें री. पण धृतराष्ट्राला पाहिल्याबरोबर त्याच्या मनाला कसेंसेंच होई व त्यामुळें धिष्ठिर करील तसें करावयाचें जरी त्यानें ठरविलें होतें, तरी तें सारें तो शून्य-ऱ्यानेंच करी. १५. १. २.

अध्याय ३ रा.

[१. भीमाच्या तोंडचे कठोर शब्द ऐकून धृतराष्ट्र वनांत जाऊं इच्छितो.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, अशा रीतीनें युधिष्ठिर व धृतराष्ट्र परस्परांशीं ागत असल्यामुळें लोकांनींहि त्यांच्यांत आदर दाखवितांना केव्हांहि भेद केला हीं. पण जेव्हां धृतराष्ट्राला आपल्या दुर्बुद्धि पुत्राची आठवण होई, तेव्हां ाच्या मनांत भीमासंबंधानें दुष्ट विचार येई. भीम गुप्तपणें त्याला आवडणार हीं असें कांहीं तरी करी व धृतराष्ट्रहि त्याला मनांतून दुष्टासारखा मानी. त्यांचीं ष्ट कृत्यें व त्यानें दिलेला खोटा उपदेश भीमाला आठवला म्हणजे तो आपल्या ात्रमंडळींत बसलेला असतां आपले दंड थोपटी आणि धृतराष्ट्र आणि गांधारी ना ऐकूं जाईल इतक्या मोठ्यानें दुर्योधन, दुःशासन, कर्ण इत्यादिकांच्या ाठवणी करून कठोर शब्द बोले. तो म्हणे, 'या अंधळ्या राजाचे नानाशस्त्रवेत्ते रगे मीं या आपल्या अडसरासारख्या बाहूंनीं परलोकीं पाठविले. ज्यांमध्यें ापडून धृतराष्ट्रपुत्र नाश पावले ते हे माझे लोखंडी कांबीसारखे बाहू पहा! दनानें चर्चिलेले तेच हे माझे बाहु कीं ज्यांनीं दुर्योधनाचा पुत्रबांधवांसह :पात केला.' हे व दुसरे अनेक टोंचणारे शब्द भीम बोले व ते ऐकून धृतरा-ला उद्वेग उत्पन्न होई. गांधारीच्याहि कानीं ते शब्द जात, पण कालचक्र रलें आहे, हें जाणून ती बुद्धिशाली व धर्मज्ञ वृद्धा ती टोंचणी निमूटपणें ज्न करी. अशा रीतीनें पंधरा वर्षें धृतराष्ट्रानें भीमाचे वाक्बाण सहन केल्या-र त्याला शेवटीं उद्वेग होऊन वैराग्य उत्पन्न झालें. पण ही गोष्ट युधिष्ठिराच्या त्र लक्षांत आली नाहीं. अर्जुन, नकुळ, सहदेव, द्रौपदी, कुंती हीं सर्वजणें तराष्ट्राच्या मनाप्रमाणें वागत व केव्हांहि त्याला वाईट वाटेल असा शब्द तोंडा-हेर काढीत नसत. पण शेवटीं धृतराष्ट्रानें मित्रमंडळी बसली असतां त्यांच्याशीं त्रपणें बोलून व डोळ्यांत आंसवें आणून आपला उद्वेग त्यांच्यापुढें मांडला.

तो म्हणाला, ' मित्र हो, कौरवांचा क्षय कसा झाला हें तुम्हाला ठाऊकच आहे. त्यांत सारा अपराध माझाच आहे. कुलाचा नाश करण्यास प्रवृत्त झालेल्या दुष्टबुद्धीच्या दुर्योधनाला मीं कौरवांचा अधिपति नेमलें, श्रीकृष्णाचा उपदेश ऐकिला नाहीं, पुत्रप्रेमाला बळी पडून सुज्ञांनीं सांतिगलेली हिताची गोष्ट झिटकारिली, वेळोवेळीं विदुर, भीष्म, द्रोण, कृष्ण, भगवान् व्यास, संजय आणि गांधारी हीं सांगत होतीं कीं गुणी पांडवांना वाडवडिलार्जित राज्य द्या, पण मीं तें ऐकिलें नाहीं, याचा मला आतां पश्चात्ताप होत आहे. पुढें होणारा कुलाचा नाश ओळखूनच कृष्णानें अत्यंत हिताची गोष्ट सांगितली होती. हे सारे माझे सहस्त्रावधि अपराध माझ्यावर उलटून माझ्या हृदयांत शल्यासारखे होऊन बसले आहेत. पण आज पंधरा वर्षांनंतर मला ते फारच जाणवूं लागले आहेत व त्यांची निष्कृति व्हावी म्हणून मीं नेम करून कधीं चार दिवशीं तर कधीं आठ दिवशीं एकदां जेवीत असतों. गांधारीला हें समजल्यापासून तीहि तसेंच करते. युधिष्ठिर माझ्यासाठीं फारच त्रास घेतो. त्याच्या सांगण्यावरून सेवक माझ्या सेवेला नित्य तत्पर असतात. पण मीं जप करीत भूमीवर दर्भ पसरून व त्यावर हरणाचें कातडें अंथरून निजतों व गांधारीहि व्रताच्या मिषानें तसेंच करते. आमचे शंभर पुत्र युद्धांतून पळ न काढतां क्षात्रधर्माला अनुसरून रणांत मरण पावले, पण त्याचें मला वाईट वाटत नाहीं.' असें म्हणून त्यानें धर्मराजाला हाक मारिली आणि त्याला म्हटलें, ' युधिष्ठिरा, तुझें कल्याण असो; माझें म्हणणें ऐकून घे. आजवर तूं माझें उत्तम पालन केलेंस व त्यामुळें मीं येथें सुखानें राहिलों; मोठमोठीं दानें केलीं; श्राद्धांनीं पितरादिकांना संतुष्ट केलें; पुष्कळ पुण्यसंचय केला. ही गांधारी पुत्र मरण पावले असतांहि धैर्यानें माझ्याकडे पाहून दिवस कंठीत आहे. द्रौपदीचा अपकार करणारे व तुझें ऐश्वर्य हरण करणारे माझे दुष्ट पुत्र युद्धांत मरण पावून नष्ट झाले, त्यांच्या संबंधानें करण्याचें आतां कांहीं राहिलेलें नाहीं. ते सारे वीरोचित अशा लोकीं गेले आहेत. तेव्हां मला आतां माझ्या स्वतःच्या हिताचें पुण्यकर्मच करावयाचें आहे. गांधारीलाहि तसेंच वाटतें. तरी तूं तसें करण्यास आम्हाला अनुज्ञा दे. तूं शस्त्रधरांत श्रेष्ठ आहेस तसा धर्माविषयीं कळकळ बाळगणाराहि आहेस. राजा हाच प्राण्यांचा गुरु असल्यामुळें तुजजवळ मी ही गोष्ट काढिली आहे. तरी तुझी अनुज्ञा मिळाली कीं मीं गांधारीसह वनांत जाऊन वल्कलें पांघरून तेथें रहाणार आहें. मीं वनांत असलों तरी तुझें अभीष्ट चिंतीत राहीन. युधिष्ठिरा, आपल्या कुळांत पुत्रांवर ऐश्वर्य

सोंपवून वृद्धपणीं वनाचा आश्रय करणें हें सर्वांनींच योग्य मानिलें आहे. यास्तव मींहि वनांत राहून कांहीं भक्षण न करितां वायु भक्षण करून या पत्नीसह मोठें तप करीन. त्या तपाचें फल तुलाहि मिळेलच. कारण राज्यांत जें कांहीं बरें किंवा वाईट घडून येतें, त्याचा वांटा राजांना मिळतोच.'

हें ऐकून युधिष्ठिर म्हणाला 'महाराज, तुम्हाला जर असें दुःख होत असेल तर मलाहि राज्यापासून काय सुख होणार ? तुम्ही असे दुःखित होऊन उपवासानें कृश होत्साते भूमीवर पडून रहात असतां मीं किंवा माझ्या भावांनीं तुमची दाद घेतली नाहीं, तरी मला धिक्कार असो. खरोखर मीं मूर्ख असून तुमच्या बाह्यात्कारी बोलण्यानें फसून गेलों. नाहीं तर तुम्हाला असें दुःख कां भोगावें लागतें ? महाराज, तुम्हाला जर असें दुःख होत असेल, तर मला तें राज्य, ते भोग, ते यज्ञ, तें सुख यांचा काय उपयोग आहे ? तुमच्या या दुःखाच्या शब्दानें मीं व माझें राज्य हीं दुःखित झालों आहों. तुम्हींच आतां आम्हाला मातापित्याच्या ठिकाणीं असून आमचे श्रेष्ठ गुरुहि तुम्हींच आहां. तुमच्यापासून विरह झाल्यास आम्हीं जाणार तरी कोठें ? तरी आतां तुमचा औरस पुत्र जो युयुत्सु त्याला किंवा तुम्हाला दुसरा कोणी युक्त वाटल्यास त्याला राज्यावर बसवा. मीच वनांत जातों, आणि तुम्हीं राज्य चालवावें. दुष्कीर्तीनें आधींच जळून गेलेल्या मला आणखी पुनः कशाला जाळूं पहातां ? मीं राजा नाहीं, राज्य तुमचें आहे व मी तुमचा आज्ञांकित आहें. मग मीं तुम्हांला वनांत जावयास कशी अनुज्ञा देऊं बरें ? दुर्योधनाविषयीं आमच्या मनांत आतां कसलाच राग राहिलेला नाहीं. होणार गोष्ट त्याप्रमाणें घडून आम्हाला व इतरांनाहि मोह पडला. जसे दुर्योधनादिक तुमचे मुलगे होते, तसेच आतां आम्हीं आहों. मला गांधारी आणि कुंती यांमध्यें मुळींच भेद दिसत नाहीं. इतकें असूनहि जर तुम्ही मला सोडून जाणार असाल, तर मीहि तुमच्या मागून येऊन तुम्हाला धरून राहीन. तुमच्या अभावीं साऱ्या सागरान्त पृथ्वीचें राज्यहि मला आनंद देऊं शकणार नाहीं. हें सर्व तुमचें असून मीं मस्तक लववून तुमची करुणा भाकीत आहें. आम्हीं तुमच्या स्वाधीन आहों, तरी तुम्हीं कसलीहि चिंता करूं नका. झाल्या गोष्टींना उपाय नाहीं असें समजून आमची सेवा घेत आपण निश्चिंतपणें येथें रहाल अशी मला आशा आहे.'

धृतराष्ट्रानें उत्तर केलें, 'युधिष्ठिरा, मला खरोखरच तप करावेंसें मनापासून वाटूं लागलें आहे, आणि आपल्या कुळाची वहिवाटहि वनांत जाऊन रहाणें योग्य मानण्याचीच आहे. मुला, आतां येथें फार वर्षें राहून झालीं. तुम्ही

माझी सेवाहि उत्तम प्रकारें केली. तरी आतां वृद्धवयांत मला जाण्याची अनुज्ञा दे.'

वैशंपायन म्हणतो, राजा, हात जोडून कांपत कांपत पुढें उभा राहिलेल्या युधिष्ठिराला असें सांगून धृतराष्ट्र पुढें म्हणाला, 'युधिष्ठिरा, महात्मा संजय व महारथी कृप यांनाहि समागमें न्यावयाची माझी इच्छा आहे. माझ्या या उतार वयांत माझें मन म्लान होत असून फार बोलण्यानें तोंड सुकून जातें.' इतके शब्द तो बोलत आहे तोंच त्याला घेरी आली व मृतासारखा तो वृद्ध धृतराष्ट्र गांधारीच्या अंगावर पडला. तो प्रकार पाहून युधिष्ठिराला फार तीव्र दुःख झालें आणि तो म्हणाला, 'काय हो, ज्याला एक लक्ष हत्तींचें बळ, तो हा धृतराष्ट्र राजा मृतवत् होऊन स्त्रीच्या अंगावर पडला आहे. ज्या ह्याच्या कणखर देहानें भीमाच्या लोखंडी प्रतिमेचें चूर्ण केलें, तो हा गांधारीचा आश्रय घेऊन पडला आहे! मज अधर्मज्ञाला धिक्कार असो. माझी बुद्धि व माझें ज्ञान हीं काय कामाचीं? हा धृतराष्ट्र राजा अशा रीतीनें माझ्यामुळें पडला ना? धृतराष्ट्र व गांधारी जर राज्योपभोग घेण्यास येथें रहाणार नाहींत, तर मीं त्यांचें अनुकरण करून वनवासच पत्करीन.'

वैशंपायन म्हणतो, राजा, मग युधिष्ठिरानें धृतराष्ट्राच्या उरःस्थलावर आणि मुखावर हळूहळू थंडपाण्याचा हात फिरविला व त्याच्या पवित्र स्पर्शानें तो सावध झाला. सावध झाल्यावर तो युधिष्ठिराला म्हणाला, "युधिष्ठिरा, तुझ्या हाताच्या स्पर्शामुळेंच मी जीवंत आहें, तरी मला पुनः एकदां आपल्या हातानें स्पर्श कर आणि आलिंगन दे. राजा, तुझें मस्तक मला हुंगूं दे. माझ्या हातांनीं तुला कवटाळूं दे म्हणजे मला फार बरें वाटेल. जेवण केल्याला आज मला चार दिवस झाले, त्यामुळें कृश होऊन हालचालहि करतां येत नाहींशी झाली आहे. तुझी अनुज्ञा मिळविण्याच्या प्रयत्नांत मला फार श्रम झाले, त्यामुळें ही मूर्च्छा मला आली. पण तुझ्या अमृतासारख्या हस्तस्पर्शानें मला पुनः शुद्धि आली असें मला वाटतें." राजा, धृतराष्ट्राच्या सांगण्याप्रमाणें युधिष्ठिरानें चुलत्याच्या सर्व शरीरावरून प्रेमानें हात फिरविला, तेव्हां त्याला पुनः शक्ति येऊन त्यानें युधिष्ठिराला दोन्ही हातांनीं कवटाळून त्याचें मस्तक हुंगलें. हा सारा प्रकार पाहून विदुरादिकांना अतिशय दुःख झालें व कांहीं न बोलतां ते रडले मात्र. पण धर्मज्ञ गांधारी फार दुःखित झाली असतांहि धीर धरून सर्वांचें सांत्वन करूं लागली. कुंतीसह इतर स्त्रियांचीहि तशीच स्थिति होऊन त्या डोळ्यांत आंसवें आणून

वाटोळ्या उभ्या राहिल्या. मग धृतराष्ट्र पुनः युधिष्ठिराला म्हणाला, ' राजा, मला तपश्चर्येला जाण्यास अनुज्ञा देच. पुनः पुनः तीच बडबड करतांना मला थकवा येत आहे, तरी, बाळा, मला आतां अधिक कष्ट देऊं नको. ' हे त्याचे शब्द ऐकून त्या सर्वच पांडव वीरांनीं दुःखाचा हुंदका सोडिला, कारण धृतराष्ट्राचा केवळ अस्थि पंजरच शेष राहिला असून उपवासानें तो अगदीं क्षीण व निस्तेज झाला होता. युधिष्ठिरानें त्याला आलिंगन दिलें आणि शोक आवरून व अश्रु पुसून त्याला पुनः म्हटलें, ' महाराज, तुमच्या मनाप्रमाणें करण्याची जेवढी मला इच्छा आहे, तेवढी जगण्याची किंवा पृथ्वीचें राज्य करण्याचीहि नाहीं. मीं जर तुम्हांला प्रिय असेन व माझ्यावर कृपा करावी असें जर तुम्हांला वाटत असेल, तर प्रथम तुम्हीं थोडा आहार घ्यावा; मग पुढच्या गोष्टी पुढें पाहूं. ' त्यावर धृतराष्ट्र म्हणाला, ' युधिष्ठिरा, वनांत जावयास तुझी अनुज्ञा मिळाली म्हणजे मगच जेवावें असें माझ्या मनानें घेतलें आहे. ' त्याचें असें भाषण युधिष्ठिराशीं चाललें आहे, इतक्यांत सत्यवतीपुत्र व्यासमुनि तेथें येऊन, त्यांच्याशीं बोलूं लागले. १५.१.३.

अध्याय ४ था.

[१. व्यास युधिष्ठिराला धृतराष्ट्रास अनुज्ञा द्यावयास सांगतो.]

(१) **व्यास** :—युधिष्ठिरा, धृतराष्ट्र जें म्हणतो आहे, तें तूं कांहीं एक किन्तु मनांत न आणतां कर. हा राजा आतां वृद्ध झाला आहे व विशेषतः पुत्रवधामुळें आतां तो यापुढें फारसे दिवस कष्ट सहन करणें शक्य नाहीं. गांधारीहि मोठ्या धैर्यानें पुत्रवधाचें दारुण दुःख स्वतःची समजूत करून कसें बसें सोशीत आहे. यास्तव माझें तुला हेंच सांगणें आहे कीं, मीं सांगतों तें कर आणि धृतराष्ट्रास वनांत जाण्यास अनुज्ञा दे. त्यानें येथेंच व्यर्थ मरावें हें मला बरें वाटत नाहीं. राजर्षींची पुरातन रीतच त्याला अनुसरूं दे. सर्व मोठ्या राजर्षींनीं वनाचाच आश्रय शेवटीं केलेला आहे.

वैशंपायन म्हणतो, राजा, अद्भुत सामर्थ्यवान् अशा व्यासाचें भाषण ऐकून प्रतापी युधिष्ठिर त्याला म्हणाला, ' भगवन्, आपलें वचन आम्हांला प्रमाण असून आपण आमचे गुरूच आहां. फार काय, पण आपण या राज्याचे व आमच्या कुलाचें सर्वस्व आहां. मीं आपला बालक असून आपण माझे पिता,

राजा व गुरु आहां. पुत्रानें पित्याच्या आज्ञेंत असावें असा धर्मच आहे.' धर्माच्या भाषणावर वेदवेत्त्या व्यासानें उत्तर केलें 'युधिष्ठिरा, तूं म्हणतोस तसें आहे खरेंच. हा धृतराष्ट्र आतां वृद्ध झालेला असल्यामुळें त्याच्या म्हणण्याला मोठें प्रामाण्य आलेलें आहे. तरी माझ्या तशाच तुझ्याहि संमतीनें त्याला त्याच्या मनांत आलेली गोष्ट करूं दे; त्याच्यांत तूं कांहीं अडचण आणूं नको. राजा, थोर राजांचा हा धर्मच आहे कीं, एकतर रणांगणावर देह ठेवावा, नाहींतर विधियुक्त वनवास स्वीकारावा. धृतराष्ट्राची सेवा तुझ्या पित्यानें म्हणजे पांडुराजानें शिष्यानें गुरूची करावी तशी खरोखर केली. पुढें तुम्हीं वनवासांत गेल्यावर तेरा वर्षें पुत्रांच्या द्वारा राज्य भोगून धृतराष्ट्रानें पुष्कळ द्रव्या दान केलें, मोठे मोठे दक्षिणायुक्त यज्ञ करून पृथ्वीचा उपभोग घेतला व प्रजेचें पालन केलें. त्यावर त्याची तशीच गांधारीची तूंहि आपल्या परिवारासहित गुरुतुल्य सेवा केली आहेस. आतां तपश्चर्या करण्याचा याचा समयच आला आहे. तरी त्याला तूं संमति दे. युधिष्ठिरा, याच्या मनांत तुमच्या विषयीं थोडाहि किन्तु आहे असें मला वाटत नाहीं.'

या प्रमाणें युधिष्ठिराला सांगून व त्याच्याकडून त्याविषयीं मान्यता मिळवून व्यास मुनि आपल्या आश्रमीं निघून गेले. ते गेल्यावर वृद्ध धृतराष्ट्राजवळ जाऊन मोठ्या नम्रतेनें युधिष्ठिरानें त्याला हळु हळु विचारिलें, 'महाराज, व्यासमुनींनीं सांगितल्याप्रमाणें आपलें जें मत झालें आहे, तसेंच कृपाचार्य, विदुर, युयुत्सु, संजय, यांचें जसें म्हणणें असेल, त्याप्रमाणें करावयास मीं सिद्ध आहें. ते सर्व जण मला मान्य असून आपल्या कुळाचे हितचिंतक आहेत. पण माझी आतां नम्र प्रार्थना एवढीच आहे कीं, आधीं थोडें अन्न खा आणि मग वनांत जाण्याची सिद्धता करूं. १५. १. ४.

अध्याय ५ वा.

[१. धृतराष्ट्राचा युधिष्ठिराला राजनीतीचा उपदेश]

(१) **वैशंपायन**—राजा, युधिष्ठिराची संमति मिळविल्यावर प्रतापी धृतराष्ट्र आपल्या घरीं गांधारीसह गेला. त्याचे प्राण अगदीं मंद झाले असून तो कसा बसा ढकलत ढकलतच म्हाताऱ्या हत्तीसारखा पायींच गेला व त्याच्या मागोमाग ज्ञानी विदुर, संजय आणि कृपाचार्य हेहि गेले. घरीं गेल्यावर सकाळचीं

कृत्यें करून व ब्राह्मणांना तृप्त करून मग त्यानें भोजन केलें; गांधारीनेंहि कुंती व सुना यांनीं बहुमानानें आग्रह केल्यामुळें भोजन केलें. मग विदुरादिकांचें जेवण आटोपल्यावर ते व पांडव पुनः धृतराष्ट्रापाशीं येऊन बसले. तेव्हां त्यानें धर्मराजाला जवळ घेतलें आणि त्याच्या पाठीवर हात फिरवून त्याला उपदेश केला. तो म्हणाला, 'युधिष्ठिरा, राज्याचीं आठ अंगें धर्मांत सांगितलीं असून त्या सर्वांत तुझें वर्तन अगदीं प्रमादरहित असूं दे. राज्याचें नीट रक्षण होणें हें धर्मानेंच शक्य आहे. तूं जाणता आहेसच, तथापि मीं सांगतों तें ऐकून घे. विद्येनें वृद्ध अशा पुरुषांची मनधरणी करीत जा व ते जसें सांगतील तसें तूं कांहीं दुसरा विचार न करतां कर. सकाळीं उठून यथाविधि त्यांना नमस्कार करावा व कामाचा प्रसंग येईल तेव्हां त्यासंबंधानें त्याचें मत घ्यावें. कार्याकडे दृष्टि ठेवून त्यांना तूं बहुमानानें मत विचारीत गेल्यास ते तुझ्या हिताचें असेल तेंच सांगतील. धर्मा, घोड्यांना आवरावें त्याप्रमाणें सर्व इंद्रियांनाहि आवरतां आलें पाहिजे. राखून ठेवलेलें द्रव्य जसें कठीण प्रसंगीं उपयोगीं पडतें, तशीं नियंत्रित इन्द्रियें आपलें प्रसंगीं हितच करतील. अमात्य नेमावयाचे ते त्यांच्या शीलाची परीक्षा करून नेमावे. त्यांचें वर्तन शुद्ध असून त्यांनीं तें काम वंश परंपरेनें केलेलें असावें. त्यांनीं इन्द्रियदमन केलेलें असून ते पुण्य कर्में करणारे असावे. शत्रूंना कळूं न देतां त्यांच्या देशांत गुप्त हेर पाठव. पण ते स्वतःच्या राष्ट्रांत रहाणारे असून त्यांच्या प्रामाणिकपणाची चांगली परीक्षा केलेली असावी. आपली राजधानी भोवती चांगली तटबंदी करून भक्कम करावी. किल्ल्यांच्या वरतीं फिरण्याच्या जागा असून त्यांवरून दूरवर दृष्टि टाकतां यावी. त्यांत एकावर एक सहा माळे असून त्यांना चोहोंकडून भक्कम व पुरेशीं मोठीं द्वारें असावीं. त्यांवर नगराच्या रक्षणासाठीं मोठमोठीं यंत्रें ठेवावीं. सेवक ठेवावयाचे ते कुल-शील पारखून ठेवावे व स्वतःचें रक्षण जेवणाखाण्यांतहि नीट काळजी घेऊन करावें. खेळण्याचीं स्थानें, फुलें माळा इत्यादिकांचा उपभोग, शय्या, आसनें, या सर्व गोष्टींत दक्ष राहून स्वतःचें रक्षण केलें पाहिजे. वृद्ध व विश्वासू अशा संरक्षकांकडून स्त्रियांचें नीट रक्षण करवावें. ते शीलवान् कुलीन व ज्ञाते असावे. विद्यापारंगत, नम्र, कुलीन, सरळ वर्तनाच्या व धमार्थवेत्त्या ब्राह्मणांना मंत्रिपदां-वर नेमावें. त्यांच्याशीं योग्य रीतीनें मंत्रयोजना करावी, पण पुष्कळांशीं एकाच वेळीं ती करूं नये. ते सर्व एकत्र असले तरी कांहीं निमित्तानें त्यांना एकीकडे करूनच त्यांच्याशीं गुप्त मंत्र करावा. जेथें दुसरें कोणी येणार नाहीं अशा माडी-

वरच्या एकान्त स्थळींच मंत्र करावा. रानांत किंवा झाडी गवत इत्यादि असेल तेथें गुप्त मंत्र केव्हांहि करूं नये. जेथें गुप्त मंत्र करावयाचा तेथें माणसांचें अनुकरण करणाऱ्या वानर, पक्षी इत्यादि प्राण्यांना येऊं देऊं नये. तसेच जे जड व पंगु असतील त्यांनाहि तेथें राहूं देऊं नये. गुप्तमंत्र फुटला असतां त्याचे जे दुष्परिणाम होतात, ते दूर करणें पुढें शक्य होत नाहीं असें माझें मत आहे. आपल्या मंत्रिमंडळाला मंत्रभेदाचे दुष्परिणाम वारंवार नीट समजावून देत जा, तसेच मंत्ररक्षणाचे सुपरिणामहि सांगत जा. नगरांतील लोकांच्या मनाची शुद्धता व अशुद्धता कळून येईल त्याप्रमाणें वर्तन ठेवावें. तुझ्या हिताविषयीं दक्ष अशांशींच तूं व्यवहार ठेवीत जा व तुझ्या हिताला जपणाऱ्या हेरांना संतुष्ट ठेव. तुझ्या सेवकांनीं दंडार्ह लोकांना योग्यप्रमाणांत व न्यायानेंच दंड करावा अशी व्यवस्था कर. लांच खावयास सवकलेले, परस्त्रीवर दृष्टि ठेवणारे, कडक शिक्षा देणारे, खोटा व्यवहार करणारे, दुसऱ्याची निंदा करणारे, लोभी, चोर, दुष्ट कृत्यें करण्यास न भिणारे, सभा मठ इत्यादिकांचा नाश करणारे, अशा लोकांना देशकाल पाहून द्रव्यदंड किंवा देहदंड करीत जा. कोशाची व्यवस्था ज्यांच्याकडे असते त्यांची सकाळींच प्रथम भेट घेऊन मग स्नान, अलंकार, भोजन इत्यादि कामें करावीं. त्या नंतर सैन्याची पहाणी करून त्याला संतोष द्यावा. दूत व हेर यांची गांठ संध्याकाळींच नित्य घ्यावी. मध्यरात्रीनंतरच कार्यांची योजना करावी. दुपारची वेळ तशीच मध्यरात्रीची वेळ क्रीडेसाठीं राखून ठेवावी. कोणतेंहि कार्य करण्यासाठीं जो काळ ठरला असेल त्याकाळीं त्यासाठीं सज्ज होऊन रहा. कार्यांचें चक्र सारखें चालू असतेंच. कोश भरण्याचा उद्योग न्यायानेंच कर; अन्यायाचा मार्ग वर्ज्य कर. जे तुझे शत्रु आहेत असें हेरांकडून तुला कळून येईल, त्यांना विश्वासू माणसांकडून दुरूनच परस्पर मारवावें. सेवकांच्या कामाची पारख करून त्यांची निवड करावी आणि नेमल्यावर त्यांच्याकडून योग्य रीतीनें कार्यें करवून घ्यावीं. राजा, तुझा सेनापति दृढविश्वासाचा खंबीर असूं दे. तो शूर व क्लेश सहन करणारा, तसाच हितकर्ता व भक्त असावा. सर्व प्रकारचे व्यवहारी लोक तुझीं कामें गाढव किंवा बैल यांसारखीं केवळ जेवणावारी करूं देत. आपले दोष व शत्रूंचे दोष नित्य बारकाईनें तूं पहात जा. आपआपल्या कामांत कुशल असे जे पुरुष राज्यांत असतील व जे तुझ्या हितासाठीं झटत असतील, त्यांना योग्य ती पोटाची व्यवस्था करून संतुष्ट ठेव. ज्ञात्या राजानें गुणी माणसांच्या गुणाला उत्तेजन द्यावें म्हणजे तेहि पर्वताप्रमाणें अढळ निष्ठा त्याच्यावर ठेवतील. १५. १. ५.

अध्याय ६ वा.

[१. धृतराष्ट्राचा युधिष्ठिराला राजनीतीचा उपदेश.]

(१) **धृतराष्ट्रः**—युधिष्ठिरा, आपले शत्रु कोण, आपले मित्र कोण, तटस्थ कोण आणि अधले मधले कोण, हें तूं लक्षांत घेऊन त्यांचीं मंडलें अथवा कंपू कोठें कसे आहेत हें समजून घे. तसेंच चार प्रकारचे शत्रु म्हणजे स्वतः शत्रु, शत्रूंचे सहायक मित्र, त्या दोघांचा जय इच्छिणारे व दोघांचाहि पराजय चिंतणारे, तसेच अविचाराचें साहस करणारे, या सर्वांचें नीट ज्ञान करून घे. अमात्य, देश, किल्ले, निरनिराळ्या प्रकारचीं सैन्यें यांमध्यें प्रसंगोपात्त कोणी फोडला जाण्याचा संभव असतो, म्हणून त्याविषयीं नित्य सावध असावें. राजा, चार प्रकारचे शत्रुपक्षीय लोक, सहा प्रकारचे अविचारी साहसी, स्वतः शत्रु आणि त्यांचे सहायक असे बारा राज्याच्या अवधानाचे विषय होत. तसेच शेती आदिकरून आठ उत्पन्नाचे विषय, अल्पवयी राजे इत्यादि वीस प्रकारचे साम करण्यास अयोग्य असे पुरुष, नास्तिकपणा आदिकरून चौदा दोष, गुप्तमंत्रादि अठरा साधनें, मिळून साठ आणि पूर्वी सांगितलेले बारा विषय या सर्वांना मिळून राजनीतिशास्त्रकारांनीं मंडल असें नांव दिलें आहे. यांवरच सामादि सहा गोष्टी अवलंबून असतात. राजानें राज्याचा उत्कर्ष, ऱ्हास व स्थैर्य यांचा नीट विचार करावा. ज्यावेळीं स्वपक्ष बलवान् असून शत्रुपक्ष दुबळा असतो, तेव्हां शत्रूंशीं झुंज करून त्यांच्या राजाला जिंकावें. पण जेव्हां शत्रु बलिष्ठ असून आपला पक्ष दुर्बल असेल, तेव्हां परिस्थिति जाणून शत्रूशीं सन्धि करावा. द्रव्याचा मोठा संचय करून ठेवावा व शत्रूवर चालून जाण्याचें सामर्थ्य जेव्हां येईल तेव्हां विलंब न करतां तसें तत्काल करावें; त्यावेळीं इतर विचार करीत बसूं नये. आपल्यावर बाजू उलटली असतां नापीक भूमि, हिणकस सोनें, किंवा दुबळें सैन्य असें अवश्य तर शत्रूला देऊन टाकावें. परंतु आपला जय झाल्यास शत्रूपासून सुपीक भूमि, उत्तम द्रव्य, बलिष्ठ सैन्य हीं मागून घ्यावीं व संधि करावा. त्यावेळीं तहाची अट म्हणून शत्रूकडील राजपुत्र आपल्याकडे ठेवून घ्यावा. पण कोणत्याहि संकटांत याच्या उलट वागूं नये. संकटांतून सुटण्याचा प्रयत्न नीट विचार करून करावा, आणि प्रजांमधील दीन-दुबळ्यांकडे नीट लक्ष द्यावें. स्वराज्याचें रक्षण करावयाचें तर प्रयत्नपूर्वक शत्रूला पीडा देणें, त्याला अटकाव करणें, त्याचा कोश लुटणें हीं कामें क्रमानें किंवा एकदम जशीं जुळतील तशीं केलीं पाहिजेत. उत्कर्षाची इच्छा करणाऱ्या राजानें आपल्याकडे साहाय्यार्थ आलेल्या सामन्त

राजाला दुखवूं नये. जो सारी पृथ्वी जिंकूं पहातो, त्याच्या वाटेस जाऊं नये; तर त्याच्या सैन्यांत व मंत्र्यांत फूट पाडण्याचा प्रयत्न करावा. साधूंचें रक्षण करून दुष्टांना दंड करावा व दुर्बळांचा बलिष्ठाकडून उच्छेद होणार नाहीं अशी काळजी घ्यावी. बिकट प्रसंगीं वेताचें धोरण धरावें. जर प्रबळ शत्रु चालून येईल, तर सामादि उपायांचा क्रमानें उपयोग करून त्याला परतविण्याचा यत्न करावा. तो नच जुळला, तर मात्र मंत्र्यांसह त्याच्यावर तुटून पडावें व त्या कामीं कोश, नागरिक लोक, सैन्य व जे दुसरे कोणी आपले हितकर्ते असतील त्यांचें साह्य घ्यावें. एवढेंहि करून न जुळलें तर एकट्यानेंहि शेवटीं युद्ध करावें· कारण या क्रमानें शरीर पडल्यास मोक्षच मिळणारा आहे. १५. १. ६.

अध्याय ७ वा.

[१. धृतराष्ट्राचा युधिष्ठिराला राजकारणविषयक आणखी उपदेश.]

(१) धृतराष्ट्र—युधिष्ठिरा, संधि म्हणजे सख्य आणि विग्रह म्हणजे युद्ध हे प्रत्येकीं दोन प्रकारचे व अनेक उपायांनीं साधणारे असून त्यांचा राजानें अवश्य विचार केला पाहिजे. चित्त स्थिर ठेवून व दोन्ही प्रकारें स्वतःचा विचार करून शत्रूच्या बळाबळाचा विचार करावा. शत्रु जर हीनबल असेल तर त्यावर चालून जावें. उलट तो समर्थ असेल तर मागें फिरणेंच उत्तम. त्या स्थितींत शत्रुपक्षांत संकटें, भेद, इत्यादि उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करावा. युद्ध चालू झाल्यावर शक्ति क्षीण झाल्यास काय करावें, भय उत्पन्न झाल्यास काय करावें व सैन्य नष्ट झाल्यास काय करावें, या तीन गोष्टींचा विचार चाल करून जातांना केला पाहिजे. शास्त्रानुमतें स्वतःच्या व शत्रूच्या बलाबलाचा विचार करून उत्साहशक्ति, प्रभुशक्ति आणि मंत्रशक्ति यांनीं युक्त आपण आहों असें वाटल्यास चाल करून जावें, पण उलट प्रकार आढळल्यास तसा विचार वर्ज्य करावा. चाल करून जातांना राजानें धनबल, मित्रबल, रानवट लोकांचें बल, व सैन्यबल हीं पुरेशीं घ्यावीं. पण त्यांत मित्रबल व धनबल यांचें महत्त्व विशेष आहे. सैन्य व धन यांची योग्यता समान आहे. त्यांच्या बरोबरीचें हेरांचें बल होय. प्रसंग पडला असतां हेरांचा उपयोग फार होतो. राजावर नानाप्रकारचीं संकटें येत असतात, त्यांचा विचार आतां सांगतों.

राजा, आपत्तींचे बहुत प्रकार आहेत. त्यांचा सामादि उपायांनीं विचारपूर्वक

प्रतिकार करावा. उत्तम प्रकारचें सैन्य घेऊन शत्रूवर राजानें चाल करावी. मात्र परिस्थिति अनुकूल पहावी व स्वतःच्या सामर्थ्याचाहि विचार करावा. उत्कर्षाची इच्छा करणाऱ्या राजानें दुष्ट व पुष्ट असें सैन्य घेऊन निघावें. पुरेसें सामर्थ्य असल्यास हिवाळ्यासारख्या अवेळींहि चाल करावी. शत्रूंचा नाश करण्याच्या कामीं ज्या सैन्य-रूप नदीचा प्रयोग करावयाचा तींत भातेरूप दगड, घोडे व रथ या रूपाचा जलप्रवाह, ध्वजरूपी वृक्षाचें तीरावरील आवरण व पायदळरूपी हत्तींचा चिखल हीं भरपूर असावीं. युद्धप्रसंगीं शुक्राचार्यांच्या नीतिग्रंथांत वर्णिल्या-प्रमाणें योग्य प्रकारें शकटाकार, पद्माकार किंवा वज्राकार असे सैन्याचे व्यूह रचावे. शत्रुसैन्यांत हेरांनीं पहाणी करावी व आपल्या सैन्याची शक्ति अजमावून आपल्या किंवा शत्रूच्या भूमीवर योग्य दिसेल त्याप्रमाणें युद्धाला आरंभ करावा. सैन्याला संतुष्ट ठेवावें व बलिष्ठ माणसांना शत्रूवर पाठवावें. आपल्या राज्या-विषयीं नीट विचार करून अवश्य त्या सामादि उपायांचा अवलंब करावा. राजा, कसेंहि करून या लोकीं शरीर नीटपणें धारण करावें आणि परलोकींचें हित साधावें. याप्रमाणें योग्य रीतीनें जो राजा आचरण करतो व धर्मानें प्रजा-पालन करतो, त्याला मरणोत्तर स्वर्गप्राप्ति होते. युधिष्ठिरा, इहपरलोकींच्या सुखप्राप्तीसाठीं याप्रमाणें वागून तूं प्रजाहित साध. पूर्वी भीष्मानें तुला सर्व सांगितलेंच आहे. कृष्ण व विदुर यांनींहि तें पुनः सांगितलें. आतां तुझ्यावरील ममतेमुळें मीं तें आणखी अवश्य म्हणून सांगितलें; तरी त्याप्रमाणें न्यायानें वर्तन कर; म्हणजे प्रजांना तूं प्रिय होऊन स्वर्गांतहि सुखाचा वांटेकरी होशील. सहस्र अश्वमेध करणें आणि धर्मानें प्रजापालन करणें या दोहोंचें फळ सारखेंच आहे. १५.१.७.

अध्याय ८ वा.

[१. धृतराष्ट्राची वनांत जाण्यासाठीं पुनः प्रार्थना.]

(१) **युधिष्ठिर**—महाराज, तुम्हीं जसें सांगितलें तसें मीं करीन. आणखीहि कांहीं उपदेश तुम्हीं मला करा. भीष्म स्वर्गस्थ झाला, कृष्ण द्वारकेस निघून गेला. विदुर व संजय हेहि जाणार. मग मला असला उपदेश कोण बरें करणार आहे ? माझ्या हिताकडे लक्ष्य देऊन आज जो उपदेश तुम्हीं मला केला, त्या प्रमाणें मीं वागेन, कांहीं चिंता करूं नये.

वैशंपायन—राजा, धर्मराज युधिष्ठिरानें धृतराष्ट्राला असें सांगितलें असतां,

त्यानें आपल्याला आतां वनांत जाण्यास अनुज्ञा द्यावी असें धृतराष्ट्राला वाटलें व 'आतां पुरे झालें, मींहि अगदीं थकून गेलों आहें' असें म्हणून तो गांधारीच्या महालांत गेला. तेथें तो आसनावर बसल्यावर त्याची सहधर्मचारिणी पत्नी गांधारी आपल्या प्रजापतितुल्य पतीला म्हणाली, 'स्वतः व्यासमहर्षींनें आपल्याला वनांत जाण्याची अनुज्ञा दिली आहेच. आतां युधिष्ठिराची संमति मिळवून अरण्यांत केव्हां जावयाचें ?' हा प्रश्न ऐकून धृतराष्ट्रानें उत्तर केलें, 'हे गांधारि, स्वतः व्यासपित्यानें अनुज्ञा दिली आहे. आतां लवकरच युधिष्ठिराची अनुमति घेऊन जाऊं. पण त्यापूर्वीं दुष्ट द्यूतामुळें दुःखांत पडलेल्या त्या माझ्या सर्व मृत पुत्रांच्या परलोकहितासाठीं आपल्या घरांत सर्व प्रजामंडळासमक्ष द्रव्यदान करावयाचें माझ्या मनांत आहे.'

वैशंपायन म्हणतो, राजा, गांधारीला असें सांगून धृतराष्ट्रानें धर्मराजाला बोलावणें पाठविलें व त्याच्या आज्ञेप्रमाणें युधिष्ठिरहि सर्व साहित्य समागमें घेऊन तेथें आला. मग कुरुजांगलांतील ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र, हे आनंदित होऊन तेथें जमले असतां धृतराष्ट्र आपल्या अन्तःपुरांतून बाहेर आला आणि सर्व जमलेल्या नागरिक मंडळीकडे व अमात्यांकडे पाहून व नानादेशांहून आलेले ब्राह्मण, मित्रमंडळी व इतर लोक यांना उद्देशून म्हणाला, 'लोक हो, तुम्हीं व कुरुकुलांतील पुरुष आज कितीतरी काळ एकत्र राहून परस्परांचे स्नेही व हितकर्ते झालां आहां. यास्तव मीं आतां तुम्हांला जें सांगणार आहें, त्याप्रमाणें तुम्हीं निश्चितपणें करावें. गांधारीसह वनांत जावें असें मीं ठरविलें आहे व त्याला व्यासमुनि आणि धर्मराजा यांनीं संमति दिली आहे. तरी आपली त्याविषयीं मला अनुज्ञा असावी. तुमचें व आमचें जें चिरकालिक प्रेम आजवर दिसून येत आहे, तसें दुसऱ्या कोणत्याहि देशांत राजाप्रजांमध्यें नसेल असें मला वाटतें. मीं आतां वृद्ध झालों असून पुत्रविरहामुळें उपवास करून कृशहि झालों आहें. गांधारीचेंहि तसेंच झालें आहे. युधिष्ठिराच्या हातीं राज्य आल्यापासून मला मोठें सुख मिळूं लागलें. सज्जन हो, दुर्योधनाच्या ऐश्वर्यापेक्षांहि त्याची थोरवी मला अधिक वाटते. पण आतां अंध, वृद्ध व पुत्रहीन अशा मला वनांत गेल्याशिवाय काय गति आहे ? तरी, हे भाग्यशाली लोक हो, मला वनांत जाण्याची अनुज्ञा कृपा करून द्या." राजा, धृतराष्ट्राचें हें करुणामय भाषण ऐकून ते कुरुजांगलवासी सर्व लोक सद्गदित होऊन रडूं लागले. ते कांहीं उत्तर न देतां केवळ रडत आहेत, असें जाणून धृतराष्ट्र त्यांच्याशीं पुनः बोलूं लागला. १५.१.८

अध्याय ९ वा.

[१ धृतराष्ट्राची प्रजाजनांना प्रार्थना]

(१) **धृतराष्ट्र**—सज्जनहो, शांतनुराजानें या राज्याचें यथाविधि पालन केल्यावर त्याच्या मागें भीष्माच्या संरक्षणाखालीं आमच्या पित्यानें म्हणजे विचित्रवीर्यानें राज्यरक्षण केलें. हा सारा प्रकार तुम्हाला ठाऊकच आहे. त्यानंतर माझा वडील बंधु जो तुमचा मोठा आवडता होता, त्या पांडुराजानें तुमचें रक्षण केलें हेंहि प्रसिद्धच आहे. हे निष्पाप लोक हो, त्यापुढें मी जी तुमची बरी वाईट कांहीं सेवा केली, तींत जी वाईट असेल तिची तुम्हीं थोरमनानें मला क्षमा करा; कारण त्या वेळीं त्या राज्याचीं निष्कंटक सूत्रें दुर्योधनाच्या हातीं होतीं व त्याच्या मंद बुद्धीमुळें आपले अनेक अपराध त्याच्याकडून घडले. त्याच्या दुर्बुद्धीमुळें व अभिमानामुळें राजाराजांत घनघोर युद्ध झालें. त्या संबंधांत माझ्या हातून जें बरें वाईट वर्तन झालें तें तुम्हीं आतां मनांत ठेवूं नका, अशी मीं हात जोडून तुम्हांला विनंति करीत आहें. मी आतां वृद्ध व पुत्रविरहानें दुःखित असा राजा आहें, तसाच तुमच्या पूर्वराजांच्या पोटीं आलेला पुत्र आहें, एवढेंच लक्षांत घेऊन, तुम्हीं माझ्या म्हणण्याला अनुमति द्या. ही दीन व वृद्ध गांधारी पुत्रहीन होत्साती दुःखित होऊन माझ्या तोंडून तुमच्यापाशीं तेंच मागणें मागत आहे. हीं आम्हीं पुत्रहीन झालेलीं वृद्ध माणसें तुम्हांला शरण आलों आहोंत. तरी आम्हाला वनांत जाण्यास अनुज्ञा द्या. तुमचें कल्याण असो. हा कुंतीपुत्र युधिष्ठिर आपला सर्वांचा राजा असून चांगल्या वाईट सर्व प्रसंगीं आतां तुम्हीं त्याच्याकडेच पहा. त्याच्या हातून कदापि अनिष्ट गोष्ट घडणार नाहीं. त्याचे चार बलिष्ठ बंधु त्याच्या सचिवांचें काम करीत असून ते इंद्रचंद्रादि लोकपालांप्रमाणें सर्व धर्मांचें सार जाणणारे आहेत. हा युधिष्ठिर म्हणजे सर्व विश्वाचा पति जो ब्रह्मदेव त्याच्यासारखा महा तेजस्वी असून तो आतां तुमचें रक्षण करणार आहे. या प्रसंगीं सांगणें अवश्य आहे म्हणूनच मी केवळ सांगतों कीं, हा युधिष्ठिर म्हणजे माझा मूल्यवान् ठेवा असून तो मी आज तुमच्या स्वाधीन करून जाणार आहें; उलट तुम्हीं सर्वजणहि ठेवच म्हणून मी त्याच्या हातीं देत आहें. माझ्या त्या मुलांनी जें कांहीं कपट केलें व जें मीहि केलें त्याची तुम्हीं कृपा करून क्षमा करावी. तुम्हीं आमचें अप्रिय कधींच केलें नाहीं. अत्यंत राजनिष्ठ अशा तुम्हां सर्वांना मीं हात जोडून

नमस्कार करीत आहें व त्या चंचलबुद्धीच्या लोभी व स्वैराचारी मुलांसाठीं गांधारीसह तुमच्यापाशीं ही याचना करीत आहें.'

राजा, धृतराष्ट्राच्या या भाषणावर त्या जमलेल्या प्रजाजनांना कांहीं बोलवलें नाहीं. अश्रु ढाळीत ते केवळ एकमेकांकडे पहात स्तब्ध राहिले ! १५. १. ९.

अध्याय १० वा.

[१. धृतराष्ट्राची शेवटची प्रार्थना. २ प्रजेचा प्रतिनिधि म्हणून एका ब्राह्मणाचें त्याला उत्तर].

(१) **वैशंपायन**—राजा, धृतराष्ट्राच्या शब्दांनीं दुःखित होऊन भ्रमिष्टासारखे झालेले ते सारे प्रजाजन जरा शांत होतांच तो त्यांना पुनः म्हणाला, 'सज्जन हो, वृद्ध व हतपुत्र अशा मला धर्मपत्नी गांधारीसह वनांत जावयास अनुज्ञा द्या. मीं दीन होऊन आपली अनेक प्रकारें मस्तक लववून पुनः पुनः प्रार्थना करीत आहें. व्यासपित्यानें स्वतः मला अनुज्ञा दिली आहे, तशीच धर्मवेत्त्या युधिष्ठिरानेंहि दिली आहे. तरी तुम्हीहि कृपाकरून मला संमति द्यावी.' त्याचे ते करुण शब्द ऐकून त्या कुरुजांगलवासी सर्व लोकांना रडें कोसळलें. आपल्या हातांनीं व वस्त्रांनीं तोंडें झांकून ते मात्यापित्यांसमान अशा त्या वृद्धांकडे पाहून दुःखानें रडूं लागले. धृतराष्ट्र वनांत जाणार या विचारानें त्यांचें हृदय शून्य झालें व तें दुःख सहन करण्याच्या प्रयत्नानें ते बहुतेक निश्चेष्ट झाले. धृतराष्ट्राच्या वियोगाचें दुःख आवरण्याचा प्रयत्न करीत ते आपसांत कुजबुजूं लागले. त्यांनीं आपले विचार एकत्र करून कसे बसे एका ब्राह्मणाला सांगितले. तो ब्राह्मण सदाचरणी व सर्वांना मान्य असून ज्ञाता होता. त्याचें नांव सांब असून तो ऋग्वेदी होता. धृतराष्ट्राची अनुमति घेऊन व सभाजनांस शांत करून तो गंभीर व बुद्धिवान् ब्राह्मण त्याला म्हणाला, 'महाराज, या प्रजाजनांनीं आपल्या प्रश्नाला काय उत्तर द्यावयाचें तें माझ्यावर सोंपविलें आहे, तरीं मी तें आपल्याला सांगतों व आपण कृपा करून त्याचा स्वीकार करावा. महाराज, आपण सांगितलें तें सर्व ठीकच आहे. त्यांत असत्य कांहींच नाहीं. आपलें परस्परांचें प्रेम आपण म्हटलें तसें आहेच. आपल्या वंशांतील कोणीहि राजे प्रजापालन करीत असतां प्रजेला अप्रिय झालेले नाहींत. आपण सर्वांनीं मातापित्यांप्रमाणें आमचें पालन केलें आहे. दुर्योधन राजानेंहि आमचें कांहीं अप्रिय केलेलें नाहीं. तरी धर्मज्ञ

व्यासमुनि म्हणतात तसें तुम्ही करावें. तेच आमचे श्रेष्ठ गुरु आहेत. पण आपण आम्हाला सोडून गेल्यानें आम्हाला दीर्घकाळपर्यंत फार दुःख होईल. आपल्या शेंकडों गुणांनीं आम्हीं मोहून गेलों आहों. शांतनू व चित्रांगद यांनीं जसें प्रजापालन केलें, किंवा भीष्माच्या छत्राखालीं आपला पिता जो विचित्रवीर्य त्यानें जसें केलें, किंवा आपल्या नजरेखालीं पांडुराजानें जसें केलें, तसेंच दुर्योधन राजानेंहि उत्तम प्रकारें प्रजापालन केलें. आपल्या पुत्राच्या हातून आमच्याविषयीं कांहीं कपटकृत्य घडलेलें नाहीं. पित्यावर असावा तसा विश्वास आम्हां सर्वांचा त्याच्यावरहि होता व आपल्यालाहि तें ठाऊक आहेच. यापुढें कुंतीपुत्र युधिष्ठिराच्या कृपाछत्राखालींहि आम्हाला हजारों वर्षें सुखाचा लाभ होईल. आपल्या कुलांतील कुरु, संवरण, भरत इत्यादि प्राचीन पुण्यशील राजांचेंच धर्मात्मा युधिष्ठिर अनुकरण करीत आहे. आतां या बाबतींत बारीक सारीकहि सांगण्यासारखें राहिलेलें नाहीं. आपल्या संरक्षणछत्राखालीं आम्हीं नित्य सुखानें राहिलों आहों. आपल्या पुत्रानें आमच्याशीं कांहीं एक कपट केलेलें नाहीं. आपण दुर्योधनाविषयीं या सभेंत जें सांगितलें, त्या संबंधानें आपल्याला कांहीं सांगावेंसें मला वाटतें.

महाराज, ज्या कांहीं बऱ्या वाईट गोष्टी घडून कुरुकुलाचा नाश झाला, त्या दुर्योधनानें केलेल्या नाहींत किंवा आपणहि केलेल्या नाहींत. कर्ण व शकुनि यांच्याकडेहि त्यांचें कर्तृत्व नाहीं. ज्याचा प्रतिकार कधींच करतां येत नाहीं, त्या दैवाचा हा सारा खेळ होय असें आम्ही म्हणतों. अठरा अक्षौहिणी सैन्य एकत्र जमलें व अठरा दिवसांत कौरव योद्ध्यांनीं व भीष्म, द्रोण, कर्ण, सात्यकि, धृष्टद्युम्न, पांडव यांनीं त्याचा नाश करून टाकला! महाराज, एवढा क्षय काय दैवाच्या सामर्थ्यावांचून झाला? रणांगणांत मरणें हें उत्तमच आहे व विशेषतः क्षत्रियांचें तर तें अवश्य कर्तव्य आहे. अशा मोठमोठ्या विद्याशौर्ययुक्त पुरुषांनीं हत्ती घोडे रथ इत्यादिकांसह सर्व सैन्याचा जो नाश केला, त्याचें व त्यांत झालेल्या शेंकडों राजांच्या वधाचें कारण एकटा दुर्योधनच म्हणावयाचा काय? जसा तो त्याचें कारण नाहीं, तसे आपण, आपले सेवक, कर्ण, शकुनि, इत्यादिकहि त्या सहस्रावधि राजांच्या नाशाचे धनी नाहींत. हें सारें दैवाचें करणें आहे. याविषयीं आणखी कोण काय सांगेल? आपण या सर्व राज्याचे गुरु व स्वामी आहां. त्या आपल्या धर्मज्ञ पुत्राला आम्ही दोषी ठरवीत नाहीं. आपल्या साह्यकर्त्यांसह तो वीरलोकीं जाईल व श्रेष्ठ ब्राह्मणांच्या आशीर्वादानें त्याला स्वर्गांत सुखप्राप्ति होईल. महाराज, आपल्यालाहि धर्माचें उत्तम फल प्राप्त होईल; मात्र आपलें व्रत

Page no. 592 is missing !

ण, सोमदत्त, बाल्हीक यांचीं तशींच आपल्या पुत्रांचीं व जयद्रथादि बांधवांचीं णि मित्रांचीं श्राद्धें करावीं असें त्याच्या मनांत आलें असून त्यासाठीं तो कांहीं य मागत आहे.'

राजा, विदुराचें हें बोलणें ऐकून युधिष्ठिर व अर्जुन यांनीं त्याला आनंदानें न्यता दिली. पण दुर्योधनाचे अपराध आठवून भीमाला मात्र मोठा राग ला आणि त्यानें तें बोलणें झिडकारिलें. तेव्हां त्याचा अभिप्राय लक्षांत आणून र्जुन त्याला नम्रपणें म्हणाला, 'भीमदादा, वृद्ध पिता धृतराष्ट्र वनास जावस सिद्ध झाला असून भीष्मादि मृत इष्टमित्रांचें श्राद्ध करूं इच्छित आहे व जिंकून आणलेलें द्रव्य त्या कामीं लावूं पहात आहे. तर देईनास कां अनुज्ञा? दादा, तराष्ट्र आपल्याजवळ याचना करतो ही काय आपल्या दृष्टीनें लहान गोष्ट आहे? ळाचा महिमा कसा आहे पहा! ज्याजवळ आपण पूर्वी याचना करीत होतों, हा सर्व राज्याचा स्वामी धृतराष्ट्र अमात्यादिकांचा नाश शत्रूंकडून झाल्यामुळें ज वनवास पत्करण्यास सिद्ध झाला आहे. यासाठीं तो मागतो तें द्रव्य देण्याचून दुसरा विचारच करूं नको. दुसरा कोणताहि विचार या प्रसंगीं अनुचित अधर्माचा होईल. धर्मराजालासुद्धां तूं सांग कीं "या वेळीं द्रव्य देणेंच युक्त सून, घेणें अनुचित होईल. अर्जुनाच्या या भाषणाला युधिष्ठिरानें मान डोलली; पण भीमाला मात्र संताप येऊन तो म्हणाला, 'अर्जुना, भीष्माचें श्राद्ध पणच करूं; तसेंच सोमदत्त, भूरिश्रवा, बाल्हीक, द्रोण, आणि इतर बांधव चींहि करूं. कुंती कर्णाचें करील. पण धृतराष्ट्रानें तीं काय म्हणून करावयाचीं? त्रूंनीं आम्हाला निन्दूं नये म्हणून मला असें वाटतें. नरकांत जाऊं देत दुर्योनादि सारेजण! त्या कुलांगारांनीं साऱ्या राज्याची नासाडी करून टाकिली. र्जुना, तें बारा वर्षांचें वैर विसरलास कीं काय? तो द्रौपदीचा शोकवर्धक ज्ञातवास तुझ्या स्मरणांतून गेला वाटतें? त्यावेळी कोठें गेलें होतें हें सारें तराष्ट्राचें आमच्यावरचें प्रेम? अर्जुना, हरणाचें कातडें पांघरून, सारे अलंकार सारीं भूषणें टाकून द्रौपदीसह तूं जेव्हां धृतराष्ट्राचा निरोप घेण्यास गेलास, त्यावेळीं भीष्म, द्रोण, सोमदत्त हे कोठें गेले होते? जेव्हां तेरा वर्षें तुम्हीं नांत कंदमुळें खाऊन काढिलींत, तेव्हां कसें नाहीं त्या वृद्धानें तुम्हांकडे प्रेमानें हिलें? अर्जुना, हा दुष्टबुद्धीचा कुलांगार धृतराष्ट्र द्यूत चाललें असतां, आपल्या दुर्योधनानें कायरे जिंकलें?" असें विदुराला विचारी, तें तूं विसरून लास काय?'

म. भा. १२–३८

याप्रमाणें भीम रागावून बोलत असतां सुज्ञ युधिष्ठिरानें, 'भीमा, स्वस्थ बस कसा' असें त्याला दटावून सांगितलें. १५. १. ११.

अध्याय १२ वा.

[१. धृतराष्ट्राला द्रव्य देण्याला युधिष्ठिराची संमति]

(१) **अर्जुन**:—भीमदादा, तूं माझा वडील बंधु आहेस, तेव्हां मी तुला काय बोलावें ? परंतु कांहीं झालें तरी धृतराष्ट्र महाराजांच्या शब्दाला आपण मान देणें अवश्य आहे. सज्जन असतात ते सदाचरणाच्या मर्यादा ओलांडीत नाहींत. ते लोकांचे अपराध विसरतात व त्यांच्या सत्कृत्यांची मात्र आठवण ठेवतात.' महात्म्या अर्जुनाचें हें बोलणें ऐकून युधिष्ठिर विदुराला म्हणाला, 'विदुरा, मी म्हणतों म्हणून धृतराष्ट्राला सांग कीं, पुत्रांचें व भीष्मादि बांधवांचें श्राद्ध करण्यासाठीं द्रव्य जितकें पाहिजे तितकें मी देतों. तें मी आपल्या स्वतःच्या कोशांतून देईन, म्हणजे भीमालाहि वाईट वाटावयास नको.'

विदुराला असें सांगून युधिष्ठिरानें अर्जुनाच्या बोलण्याचें अभिनंदन केलें. पण भीम मात्र अर्जुनाकडे रागानेंच पहात राहिला. तेव्हां धर्मराज पुनः विदुराला म्हणाला, 'धृतराष्ट्राला भीमावर रागावण्याचें कारण नाहीं. वनवासांत असतां भीमाला थंडी, पाऊस, ऊन यांपासून केवढे क्लेश झाले हें तुम्हाला ठाऊकच आहे. तेव्हां धृतराष्ट्राला माझा असा निरोप सांग कीं, तुम्हाला जेवढें द्रव्य पाहिजे असेल तेवढें माझ्याकडून घेऊन जा. भीम पूर्वीचें दुःख स्मरूनच रागावत आहे, म्हणून त्याचा विषाद मानूं नका. जें द्रव्य माझ्या किंवा अर्जुनाच्या घरांत आहे, त्यांचा स्वामी धृतराष्ट्रच आहे. ब्राह्मणांना जें कांहीं द्यावेंसें त्याला वाटत असेल तें देण्यासाठीं त्यानें त्याचा व्यय खुशाल करावा. पुत्र व बांधव यांच्या ऋणांतून त्याला मुक्त होऊं दे. विदुरा, त्याला आणखी सांग कीं माझें हें शरीरहि त्याच्याच स्वाधीन आहे; मग धनाची कथा काय ? त्यांत संशय बाळगण्याचें कारणच नाहीं. १५. १. १२.

अध्याय १३ वा.

[१. विदुर धृतराष्ट्राला युधिष्ठिराचा निरोप सांगतो.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, धर्मराजानें असा निरोप सांगितला असतां घेऊन विदुर धृतराष्ट्राकडे गेला व त्याला त्यानें तो नीटपणें सांगितला. तो णाला, ' धृतराष्ट्रा, तुझा निरोप मी युधिष्ठिराला सांगितला, तो ऐकून त्याला नंद झाला व त्यानें आपल्या विचाराची प्रशंसा केली. अर्जुनानेंहि तसेंच ें व ते दोघे आपल्या घरीं असलेलें द्रव्य तुला देण्यास सिद्ध असून णहि तुझ्यासाठीं वेचूं म्हणतील. युधिष्ठिर तर तुझ्या पुत्रासारखाच असून आपलें राज्य, प्राण, धन किंवा इतर जें पाहिजे तें तुला अर्पण करण्यास ाद्ध आहे. भीमानें मात्र मागचीं दुःखें आठवून मोठ्या कष्टानें कसें बसें त्याला नुमोदन दिलें; कारण धर्मशील धर्मराज व अर्जुन यांनीं त्याची विनवणी करून ाची समजूत काढिली. धर्मानें आणखी विशेष सांगितलें आहे कीं झाल्या काराबद्दल रागावूं नये, भीम जें बोलला तें मागील वैर आठवून रागानें बोलला, ाकडे लक्ष देऊं नये. धृतराष्ट्रा, हा अशा प्रकारचा क्षत्रियांचा धर्मच हे. भीम क्षत्रियवृत्तींत तल्लीन झालेला असल्यामुळें त्याच्या बाजूनें म्हणून धिष्ठिर व अर्जुन यांनीं ही विनंति केली आहे. तेव्हां तुम्हींच सर्वांचे धनी सल्यामुळें लागेल तेवढें धन आणून त्याचा व्यय करावा. ब्राह्मणांना अग्रहार गें, पुत्रादिकांचीं श्राद्धें करणें, यांसाठीं जीं रत्नें, गाई, दासदासी तुला हवीं सतील, तीं आण आणि ब्राह्मण, दीन, दुबळे, अंधळे, यांना दे. मला त्यानें न्न, पेयें, खाद्यें इत्यादिक सामग्री भरपूर ठेवून मंडप बांधण्यास व गाईसाठीं ाण्याच्या तेवया ठेवण्यासहि सांगितलें आहे. तरी याउपर तुम्हाला जें करावें ासें वाटेल तसें करा." विदुराचें बोलणें ऐकिल्यावर धृतराष्ट्रानें समाधान प्रकट ाले आणि कार्तिकी पौर्णिमेला सर्व दानें देण्याचा बेत ठरविला. १५. १. १३.

अध्याय १४ वा.

[१. धृतराष्ट्राचा श्राद्धानिमित्त दानधर्म.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, विदुरानें सांगितलेल्या निरोपानें धृतराष्ट्राला आनंद ोऊन युधिष्ठिर व अर्जुन यांच्याविषयीं प्रेम वाटलें. मग त्यानें सहस्रावधि उत्तम ऋषि व ब्राह्मण यांना निमंत्रण करून भीष्म, आपले पुत्र व इतर बांधव यांच्या-

प्रीत्यर्थ त्यांना सुग्रास भोजन घातलें, वस्त्रें दिलीं, दासदासी दिल्या, सुवर्ण, रत्नें, इत्यादि अर्पिलीं, त्याचप्रमाणें गाड्याघोडीं व बोकड व मेंढेहि दिले. प्रत्येक ब्राह्मणाचा विचार करून त्यांना कांबळीं, गांव, शेतें, द्रव्य, सालंकृत अश्व व घोडे, त्याचप्रमाणें सुंदर कन्या पाहून पाहून त्यानें दिल्या. द्रोण, भीष्म, सोमदत्त, बाल्हीक, दुर्योधन व इतर पुत्र, जयद्रथादि मित्र, इत्यादि सर्वांचीं नांवें घेऊन त्यां-प्रीत्यर्थ त्यानें तीं दानें दिलीं. हा श्राद्धयज्ञ युधिष्ठिराच्या संमतीनें मोठ्याच प्रमाणावर द्रव्यदक्षिणा देऊन करण्यांत आला. त्या कामासाठीं अनेक सेवक व लेखक ठेविलेले असून युधिष्ठिराच्या सांगण्यावर ते धृतराष्ट्राला विचारीत 'महा-राज, या ब्राह्मणास काय द्यावें तें सांगा?' व त्यावर धृतराष्ट्र उत्तर देईल त्याप्रमाणें जवळच्या वस्तूंतून काढून ते देत असत. कोणाला 'शंभर दे' म्हणून त्यानें सांगि-तल्यास ते युधिष्ठिराच्या सांगण्याप्रमाणें सहस्र देत, 'सहस्र दे' म्हटल्यास ते दहासहस्र देत. याप्रमाणें धृतराष्ट्ररूपी मेघ द्रव्याच्या धारांचा वर्षाव करून त्या ब्राह्म-णांना संतोषवीत होता. ब्राह्मणांना तृप्त केल्यावर मग त्यानें इतर वर्णांनांहि अन्नपान व रस यांच्या प्रवाहांत जणूं बुडवूनच काढिलें. राजा, त्या ठिकाणीं रत्नें व सोनें यांचा मोठा समुद्रच पसरला असून वस्त्रें, द्रव्य व रत्नें यांचे प्रवाह येऊन पडत होते, मृदंगांचा गंभीर घोष होत होता, गाई घोडे हत्ती हे त्यांत भ्रमण करीत होते, लक्षावधी रत्नें त्यांत पडलीं होतीं, गांवें व अग्रहार यांच्या बेटांनीं तो गजबजलेला होता व धृतराष्ट्ररूपी नाव त्यांत लहरी उत्पन्न करीत असून तो याचकरूपी जगाला बुचकळून काढीत होता.

याप्रमाणें पुत्रपौत्रांच्या तसेंच पितरांच्या प्रीत्यर्थ श्राद्धविधि करून धृतराष्ट्रानें स्वतःची व गांधारीचीहि और्ध्वदेहिक क्रिया करून घेतली. त्या अनेकविध दानांनीं जेव्हां तो अगदीं थकून गेला, तेव्हां त्यानें तो दानयज्ञ समाप्त केला. या दानयज्ञांत नट, नर्तक इत्यादिकांचा सत्कार करण्यांत आला व अन्नदान, रसदान व दक्षिणादान भरपूर करण्यांत आलें. या प्रमाणें दहा दिवस दानयज्ञ केल्यावर पुत्रपौत्रादिकांच्या ऋणांतून आपण मुक्त झालों असें धृतराष्ट्राला वाटलें. १५. १. १४.

अध्याय १५ वा.

[१. धृतराष्ट्र वनवासास निघतो.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, मग दुसरे दिवशीं तो अंबिकापुत्र धृतराष्ट्र राजा वनवासास जाण्याचा निर्धार करून पांडववीरांना हाक मारून गांधारीसह घराबाहेर पडला. कार्तिकांतील पूर्णमास इष्टि त्यानें वेदपारंगत ब्राह्मणांकडून करविली, वल्कलें व हरिणांचीं कातडीं पांघरलीं आणि अग्निहोत्राचें साहित्य बरोबर घेऊन तो निघाला. तो निघाला असतां कौरवपांडवांच्या स्त्रिया तशाच दुसऱ्या त्यांच्या संबंधी स्त्रिया तेथें होत्या त्याहि मोठ्यानें रडूं लागल्या. धृतराष्ट्रानें लाह्यांनीं व अनेक रंगांच्या फुलांनीं तें घर सुशोभित करविलें होतें. सेवकवर्ग आणि इतर सर्व यांना त्यानें द्रव्यदानानें संतुष्ट केलें होतें. त्या सर्वांना सोडून तो निघाला हें पाहून राजा युधिष्ठिरानें हात जोडले. त्याचें शरीर कांपूं लागलें व कंठ सद्गदित होऊन तो 'बाबा, कोठें हो चाललां?' असें म्हणून गळा काढून रडत रडत भूमीवर पडला. तेव्हां स्वतः तीव्र दुःखानें वेडा झालेला असतांहि अर्जुन दीर्घश्वास टाकीत त्याला धरूं लागला. भीम, नकुल, सहदेव, विदुर, संजय, तसेच धौम्य व गौतम हे ब्राह्मणहि त्याच्या मागून रडत रडत चालूं लागले. डोळे बांधलेली गांधारी कुंतीच्या खांद्यावर हात ठेवून चालूं लागली व तिच्या खांद्यावर हात देऊन धृतराष्ट्र चालला. त्यांच्यामागून द्रौपदी, सुभद्रा, आपल्या लहान बाळासह उत्तरा, चित्रांगदा आणि इतर कांहीं स्त्रिया आपल्या सुनांसह चालत होत्या. दुःखानें त्या रडूं लागल्या, तेव्हां त्यांचा तो शब्द कुररींच्या शब्दाप्रमाणें अत्यंत करुणास्पद होता. त्यांच्यामागून हस्तिनापुरांतील इतर ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांच्याहि स्त्रिया घरांतून बाहेर आल्या. धृतराष्ट्रादिकांच्या या निर्याणामुळें सगळेंच प्रजाजन दुःखित होऊन गेले. पूर्वीं द्यूतप्रसंगीं कौरवसभेंतून पांडव वनवासासाठीं बाहेर पडले असतां जो प्रकार हस्तिनापुरांत दिसला, त्याचीच पुनरावृत्ति याहि प्रसंगीं झाली. ज्या स्त्रियांनीं चंद्रसूर्यांचेंहि कधीं पूर्वीं दर्शन घेतलें नव्हतें, त्याहि यावेळीं म्हणजे धृतराष्ट्र गांधारीसह महावनांत जावयास निघाला असतां शोकानें व्याकुळ होऊन भराभर राजमार्गावर धांवत आल्या! १५. १. १५.

अध्याय १६ वा.

[१. युधिष्ठिर परत फिरतांना कुंतीचेंहि मन वळवूं पहातो. २ भीमाची तिला विनंति व तिचा निश्चय.]

(१) **वैशंपायनः**—राजा, धृतराष्ट्र हस्तिनापुरांतून बाहेर पडला, तो वर्द्धमान द्वारांतून पडला. हात जोडून तो कांपत कांपत निघाला, तेव्हां नगरांतील वाड्यांच्या गच्चयांवर आणि भूमीवरहि स्त्रीपुरुषांच्या रडण्याचा आर्त शब्दच सर्वत्र ऐकूं आला. स्त्रीपुरुषांनीं गजबजून गेलेल्या राजमार्गानें तो चालूं लागला असतां तो वारंवार लोकांना सांगे, 'बाबांनो, आतां मागें फिरा.' विदुर आणि गावल्गणिपुत्र संजय हे मात्र धृतराष्ट्राबरोबरच सज्ज होऊन निघाले. पण कृपाचार्य आणि आपला महारथी पुत्र युयुत्सु यांना धृतराष्ट्राजानें मागें परतविलें व त्यांना युधिष्ठिराच्या हातीं दिलें. याप्रमाणें प्रजांचा घोळका मागें वळल्यावर धृतराष्ट्राची संमति घेऊन युधिष्ठिर स्त्रीवर्गासह परत फिरण्याचा विचार करूं लागला. पण कुंती वनांत जाण्यास सिद्ध झालेली पाहून तो तिला म्हणाला, 'माते, मींच महाराजांबरोबर वनास जातों, तूं आपल्या सुनांसह नगरांत परत जा. तप करण्याचा त्यांनीं निश्चय केल्यामुळें त्यांना जाऊं दे.' पण युधिष्ठिरानें असें सांगितलें असतां शोकानें डोळे अश्रुभरित झालेले असतांहि कुंती गांधारीला धरून पुढें चालूं लागली.

तिनें युधिष्ठिराला म्हटलें, 'सहदेवावर तूं केव्हांहि रागावूं नको. त्याचें माझ्यावर जसें तसेंच तुझ्यावरहि मोठें प्रेम आहे. तशीच रणांगणांतून कधींहि मागें पाऊल न घेणाऱ्या कर्णाची सतत आठवण ठेव. म्यां वेडीनें त्या वीराला समरांगणावर तसाच सोडून दिलें. त्याचें दर्शन होणें अशक्य झाल्याबरोबर माझें हतभाग्येचें हृदय फुटून ज्याअर्थी त्याचे शेंकडों तुकडे झाले नाहींत, त्याअर्थी तें खरोखर लोखंडाचेंच केलेलें असावें! युधिष्ठिरा, अशा स्थितींत मीं यापुढें काय करूं शकणार आहें? मी पूर्वींच तुमची व कर्णाची ओळख पटवून दिली नाहीं हा खरोखर माझाच दोष. पण, युधिष्ठिरा, त्याच्या नांवानें तूं कांहीं उत्तम दान आपल्या बंधूंसह नित्य देत अस. द्रौपदीला वाईट वाटेल असें कांहीं कधीं करूं नको. आतां कुलाचा भार तुझ्यावर येऊन पडला आहे. तरी भीम, अर्जुन, नकुळ यांच्यावर लक्ष ठेव व त्यांना संतुष्ट राख. पापानें मढलेली मी तप करीत सासूसासऱ्यांचे (धृतराष्ट्र-गांधारींचे) पाय चेपून त्यांची सेवा करीत वनांतच राहीन.'

राजा, कुंतीनें युधिष्ठिरादि बंधूंना असें सांगितलें असतां ते विषण्ण झाले व त्यांच्या तोंडून शब्द निघेना. पण क्षणभर चिंतन केल्यावर चिंता व शोक यांनीं उद्विग्न झालेला युधिष्ठिर दीनवाणीनें मातेला पुनः म्हणाला, 'आई, काय तूं हा निश्चय केलास ? असें बोलणें तुला उचित नाहीं. मी तुला वनांत जाण्यास कशी संमती देऊं ? माझ्यावर कृपा कर. आई, तुझें दर्शन आम्हाला किती प्रिय वाटतें बरें ! पूर्वीं तूंच ना आम्हांत उत्साह ओतून व विदुलेची कथा सांगून कार्याला उद्युक्त केलेंस ? मग आतां आम्हाला सोडून कां बरें जातेस ? अनेक राजांचा वध करून आम्हीं हें राज्य मिळविलें तें तुझ्या उपदेशावर आणि कृष्णाच्या बळावर ! तेव्हांची तुझी ती मनःस्थिति आज कां बरें दिसत नाहीं ? क्षात्रधर्माचा उपदेश मला तूंच केलास आणि आतां तूंच त्यापासून दूर राहण्याची कशी इच्छा करतेस ? आम्हांला आणि या तुझ्या सुनांना व राज्यवैभवाला सोडून तूं कठीण अशा वनांत कशी बरें रहाशील ? तरी माझ्यावर कृपा कर.'

युधिष्ठिर डोळ्यांत आसवें आणून हे करुण शब्द बोलत असतां ते ऐकून कुंतीच्याहि डोळ्यांना पाणी आलें. तेव्हां भीम तिला म्हणाला, 'आई, आज असा प्रसंग आहे कीं तुझ्या पुत्रांनीं जिंकिलेल्या या राज्याचा उपभोग तूं आनंदानें घ्यावयाचा व राजधर्माचें आचरण करावयाचें, तें सोडून तूं हें काय मनांत आणिलेंस ? असें जर तुला करावयाचें होतें, तर आमच्याकडून एवढा पृथ्वीचा क्षय तरी कशाला करविलास ? आतांच काय हेतु मनांत धरून तूं वनांत चाललीस ? प्रथमच आम्हांला आम्ही लहान असतांना वनांतून तूं घरीं कशा-करितां आणिलें ? आई, हे पहा नकुळ व सहदेव कसे दुःखानें व्याप्त झाले आहेत. तर कृपा कर आणि आतां तूं वनांत जाऊं नको. कांहीं काळ तरी बळानें मिळविलेल्या या युधिष्ठिराच्या राज्यलक्ष्मीचा, आई, उपभोग घे." राजा, या-प्रमाणें नानाप्रकारें पुत्र विनवणी करीत होते, पण एकदां कुंतीनें जो वनांत जाण्याचा निश्चय केला, त्यापासून ती ढळली नाहीं. मुलांचें बोलणें तिला पटलें नाहीं. द्रौपदी खिन्नवदन होऊन सासूच्या मागून रडत रडत हळुहळु चालत होती. सुभद्राहि तसेंच करीत होती. रडत असलेल्या आपल्या पुत्रांकडे वारंवार कुंती वळून पाही. पण वनांत जाण्याचा केलेला निश्चय लक्षांत ठेवून ती खोल बुद्धीची स्त्री पुढें पावलें टाकीतच चालली. पांडवहि मागें न वळतां सेवक व स्त्रिया यांसह तिच्यामागून चालत राहिले. शेवटीं तिनें डोळे पुसले आणि त्यांच्याशीं ती बोलूं लागली. १५. १. १६.

अध्याय १७ वा.

[१. कुंतीचें पांडवांना उत्तर.]

(१) कुंती—युधिष्ठिरा, तूं म्हणालास तें ठीक आहे. अरे, पूर्वी तुमचें राज्य द्यूतांत हरून तुम्हीं सुखभ्रष्ट होऊन कष्टांत सांपडलां, म्हणून मी तुमचा उठाव केला. तुमच्या बांधवांनींच तुमचा छळ केला, म्हणून तुमचा उद्धार करणें मला भाग होतें. पांडुराजाच्या संततीचा उच्छेद होऊं नये, तुमचें यश नष्ट होऊं नये, म्हणून मी तुमच्यांत आवेश उत्पन्न केला. तुम्ही देवसारखे, इन्द्रा-सारखे पराक्रमी असतां, केवळ दुसऱ्यांच्या तोंडाकडे पहात रहाण्याचा तुमच्यावर प्रसंग यावा, हें मला पहावेना, म्हणून मी तसें केलें. युधिष्ठिरा, धर्मशीलांत श्रेष्ठ व इंद्रासमान असा राजा तूं असल्यामुळें तुला पुनः वनवासाचें दुःख होऊं नये म्हणून मी ती उठावणी केली. दहा सहस्र नागांचें बळ असलेला व सामर्थ्य आणि प्रताप यांविषयीं विख्यात झालेला हा भीम लयास जाऊं नये म्हणून मी तुम्हांमध्यें आवेश संचरविला. हा भीमानुज अर्जुन कष्टी होऊं नये म्हणून तो खटाटोप मला करावा लागला. ही श्यामा द्रौपदी कौरवसभेंत एकदां कष्ट पावली, तसा प्रसंग पुनः येऊं नये म्हणून मी तें सर्व केलें. भीमा, सर्वांसमक्ष ही द्रौपदी रजस्वलावस्थेंत असतांना द्यूतांत हरविली गेली म्हणून दुःशासनानें जेव्हां तिला दासी म्हणून ओढिलें व ती कांपूं लागली, तेव्हांच मला कळून चुकलें कीं दुःशासनाच्या मूर्खपणामुळें कौरवकुलाचा नाश जवळ आला! माझे भीष्मादि श्वशुर व इतर कौरव तेथेंच बसले असतांना तिला दीनपणें कुवरीप्रमाणें दैवावर भरंवसा ठेवीत रडावें लागलें! पापी दुःशासनानें तिचे केश धरून ओढिले, तेव्हां मला तर मूर्च्छा आली व तुम्हामध्यें चेतना उत्पन्न करावी म्हणून मी तुमची उठावणी केली व त्यासाठीं विदुलेनें पुत्राला केलेला उपदेश मी तुम्हाला सांगितला. हा राजवंश माझ्या पुत्रांपर्यंत आला असतां येथेंच त्याचा अंत होऊं नये, पांडुराजाच्या पुत्रांचा नाश होऊं नये म्हणून मला तुम्हांमध्यें उत्साह उत्पन्न करणें अवश्य होतें. कारण ज्या पुरुषापासून वंशाचा अंत होतो, त्याला पुण्यलोक मिळत नाहींत असें म्हणतात. मुलांनो, माझ्या पतीनें राज्यभोग भरपूर भोगिले, मोठमोठीं दानें दिलीं, सोमयज्ञ करून यथा-विधि सोमपानहि केलें. तेव्हां मला स्वतःला त्यांची आणखी इच्छा नव्हती व मला ते मिळावे म्हणून कांहीं मी कृष्णाला पुढें ढकलिलें नाहीं. विदुलेचे प्रखर

बोल मी तुम्हाला सांगितले ते तुमच्याच बऱ्यासाठीं. मुलांनीं जिंकिलेलें राज्य भोगावें अशी मला इच्छा नाहीं. मला पवित्र असा पतिलोक तपानेंच मिळणार आहे. त्यासाठीं वनवासी सासूसासऱ्यांची मी वनांत सेवा करून हें शरीर झिजविणार आहें. युधिष्ठिरा, आतां तूं भीमादिकांसह घरीं परत जा. धर्मावर निष्ठा ठेव आणि तुझें मन फार मोठें असूं दे. १५. १. १७.

अध्याय १८ वा.

[१. कुंतीच्या सांगण्यावरून पांडव परत फिरतात. २ भागीरथीच्या तीरीं धृतराष्ट्रादिकांचा पहिला निवास]

(१) **वैशंपायन**:—राजा, कुंतीचें भाषण ऐकून पांडवांना लाजल्यासारखें झालें व ते द्रौपदी आदिकरून स्त्रियांसह परत फिरले. कुंती चालली हें पाहून त्या सर्व स्त्रिया मोठा गळा काढून रडूं लागल्या व त्यांना रडतांना पाहून सर्वांनाच मोठा हुंदका आला. युधिष्ठिरादि बंधु धृतराष्ट्राला उजवा घालून व त्याला वंदन करून कुंतीला परत फिरविण्यास असमर्थ होत्साते मागें वळले, तेव्हां धृतराष्ट्र गांधारी व विदुर यांची संमति घेऊन म्हणाला, ' कुंतीनेंहि परत फिरावें, हें चांगलें. युधिष्ठिर म्हणाला तें सर्व खरें आहे. पुत्रांचें महाफलदायी असें हें मोठें ऐश्वर्य सोडून व पुत्रांचा त्याग करून कोणती स्त्री वेड्यासारखी गहन अरण्यांत रहावयास जाईल ? तिला तप करावयाचें किंवा दानें व व्रतें आचरावयाचीं तर तीं राज्यांत राहूनहि तिला तीं करतां येतील. तर माझें म्हणणें असें कीं, हे गांधारि, कुंतीच्या सेवेनें मीं संतुष्ट झालों आहें, म्हणून तिला परत जावयास तूं संमति दे. ' धृतराष्ट्रानें असें सांगितलें असतां गांधारीनें कुंतीला तें सर्व आणखी आपल्या पदरची भर घालूनहि सांगितलें. पण एकदां वनवासाचा निश्चय केलेल्या धर्मनिष्ठ सती कुंतीचें मन तिलाहि वळवितां आलें नाहीं. तिचा तो निश्चय पाहून आणि इतर पुरुषमंडळीहि मागें फिरूं लागलेली पाहून द्रौपदी सुभद्रा इत्यादि कुरुस्त्रियांना मोठ्यानें रडूं कोसळलें व त्याहि कष्टानें परत फिरल्या. याप्रमाणें सर्व स्त्रीपुरुष मंडळी माघारी गेल्यावर धृतराष्ट्र गांधारी कुंती इत्यादिकांसह वनांत चालता झाला. तो दिसेनासा झाल्यावर दीन होऊन गेलेली सर्व पांडवमंडळी दुःखित अंतःकरणानें आपापल्या वहानांत बसून हस्तिनापुरांत आली.

(२) त्यावेळीं सारें हस्तिनापुर आबालवृद्ध प्रजाजनांसह निरुत्साह, आनंद-रहित व कष्टी होऊन गेलेलें होतें. गाईच्या अभावीं वासराची स्थिति व्हावी तशी त्या सर्वांची झाली होती. असो. इकडे धृतराष्ट्रादि मंडळी जी निघाली ती त्या दिवशीं फारच अंतर चालून जाऊन शेवटीं भागीरथीच्या तीरावर तळ देऊन राहिली. तेथें वेदपारंगत ब्राह्मणांनीं रीतीप्रमाणें सिद्ध केलेले अग्नि ठिक-ठिकाणीं झळकत होते. धृतराष्ट्रानेंहि तेथें एका ठिकाणीं आपला अग्नि मांडिला व त्याची उपासना करून त्याला आहुति दिल्यावर तो संध्याकाळीं सूर्याचें उप-स्थान करूं लागला. त्याचा हा विधि चालला असतां विदुर व संजय यांनीं त्याच्यासाठीं दर्भांची शय्या केली व जवळच दुसरी गांधारीसाठींहि केली. कुंतीनें गांधारीच्या जवळच दर्भ पसरून त्यांवर सुखानें शयन केलें. त्यांची हाक ऐकूं येईल इतक्या अंतरावर विदुर व संजय हे बसले. त्यांच्याबरोबर जे याज्ञिक ब्राह्मण आले होते तेहि आपआपल्या योग्यतेप्रमाणें त्यांच्या जवळच बसले. ती रात्र त्यांनीं वेदाध्ययन करण्यांत घालविली. जवळ अग्नि प्रज्वलित झालेले अस-ल्यामुळें ती त्यांनीं ब्राह्मी रात्रीप्रमाणें आनंदानें घालविली. रात्र संपून उजाडलें, तेव्हां सर्वांनीं उठून प्रातःकर्मैं केलीं. नंतर अग्नीला विधियुक्त आहुति दिल्यावर तीं पुढें चालूं लागलीं व उपवास करीत उत्तरेस तोंड करून मार्गक्रमण करीत राहिलीं. त्यांचा तो प्रथम दिवशींचा निवास सर्व नागरिक व प्रजाजनांच्या शोककल्लोळामुळें मोठ्या कष्टाचा झाला. १५. १. १८.

अध्याय १९ वा.

[१. धृतराष्ट्राचा शतयूप राजाच्या आश्रमांत निवास.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, भागीरथीच्या तीरावर पवित्र व यज्ञाला योग्य अशी भूमि पाहून विदुराच्या संमतीनें धृतराष्ट्रानें त्या दिवशीं तेथें निवास केला. तेथें त्याच्या भोंवतीं वनांत रहाणारे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांचे थवेच्या थवे गोळा झाले. ते गोळा झाले असतां त्यांना चार गोष्टी सांगून त्यानें त्यांचें समाधान केलें आणि शिष्यांसह त्यांचा बहुमान करून त्यांची पाठवणी केली. संध्याकाळ झाली तेव्हां तो गंगेवर गेला आणि त्यानें विधियुक्त स्नान करून शरीरशुद्धि केली. गांधारीनेंहि तसेंच केलें. विदुरादि इतरांनींहि आपआपल्या परीनें तीर्थस्नान करून सर्व नित्य कर्मैं उरकलीं. तीं झाल्यावर कुंतीनें धृतराष्ट्र

। गांधारी यांना पुनः तीरावर आणिलें. तेथें धृतराष्ट्राच्या याज्ञिकांनीं वेदी मांडून दर्भ पसरिले होते. त्यांत अग्नीची स्थापना त्यानें केली व त्याला आहुति देली. नंतर ती मंडळी तेथून निघाली ती कुरुक्षेत्रीं आली. तेथें शतयूप राजाचा आश्रम होता, तेथें जाऊन धृतराष्ट्र त्या तपस्वी राजाला भेटला. शतयूप हा केकय देशींचा मोठा पराक्रमी राजा होता. तो आपल्या राज्याचा भार पुत्रावर सोंपवून वनांत रहावयास आला होता. धृतराष्ट्र त्याला घेऊन व्यासाच्या आश्रमीं गेला. तेथें त्यानें व्यासापासून दीक्षा घेतली व शतयूपाच्या आश्रमांत तेथें आपला तळ दिला. तेथें व्यासांच्या सांगण्यावरून सर्व आरण्यक विधि शतयूपानें धृतराष्ट्राला सांगितला व तदनुसार धृतराष्ट्रानेंहि आपल्या अनुयायांसह तपाला आरंभ केला. गांधारी व कुंती याहि त्याचेंच व्रत स्वीकारून व वल्कलें आणि हरिणाजिनें घेऊन मनोभावानें इंद्रियें स्वाधीन करून कडक तप करूं लागल्या. धृतराष्ट्राच्या अंगावरील मांस सुकून तो आंतून अस्थि व बाहेरून त्वचा एवढ्याच रूपानें राहिला होता. त्याच्या जटा वाढल्या असून त्यानें कातडें पांघरावयाला व वल्कल नेसावयास ठेविलें होतें. सर्व मोह सोडून तो मोठ्या ऋषीप्रमाणें तप करीत होता. धर्मज्ञश्रेष्ठ व महाबुद्धिमान् विदुर आणि संजय हे दोघे त्या पतिपत्नींची व कुंतीची शुश्रूषा करीत ! विदुरहि मन जिंकून कृश होत्साता वल्कलें नेसून कडक तप करूं लागला. १५.१.१९.

अध्याय २० वा.

[१. नारदादिकांची धृतराष्ट्राला भेट.]

(१) वैशंपायन—राजा, धृतराष्ट्राची तपश्चर्या अशा रीतीनें चालली असतां, एक दिवस कित्येक मुनि त्याला भेटावयास आले. त्यांत नारद, पर्वत, महातपस्वी देवल, शिष्यांसह व्यास, आणि इतर तपस्वी व सिद्ध होते. अत्यंत धार्मिक असा वृद्ध राजश्रेष्ठ शतयूपहि त्यांत होता. ते येतांच कुंतीनें त्यांची यथोचित पूजा केली व सर्व मुनि तिच्या त्या पूजेनें संतुष्ट झाले. मग त्यांनीं तेथें नाना प्रकारच्या धर्मपर गोष्टी सांगितल्या व महात्म्या धृतराष्ट्राचें मनोरंजन केलें. त्या कथाप्रसंगीं देवर्षि नारदानें एक कथा प्रत्यक्ष पाहिलेली म्हणून सांगितली ती अशी.

नारद—केकयदेशीं शतयूपाचा आजोबा सहस्रचित्य नांवाचा श्रीमान् व निष्कंटक राज्याचा स्वामी असा राजा होता. त्यानें आपल्या अत्यंत धर्मशील अशा वडील मुलावर राज्याचा भार सोंपवून वनांत प्रवेश केला. अत्यंत तेजस्वी तप करून तो पराक्रमी राजा इन्द्रलोकीं गेला. मीं तेथें जातों तेव्हां अनेकवार तो माझ्या दृष्टीस पडतो. त्याचें सर्व पाप तपाच्या योगानें नष्ट होऊन तो इन्द्र भुवनांत रहात असतो. तसाच भगदत्ताचा पिता राजा शैलालय तोहि तपाच्या बलानें इन्द्रलोकास गेला. पृषध्र राजाहि तसाच इन्द्रासमान असून त्यालाहि तपाच्या योगानें मरणोत्तर स्वर्गांत स्थान मिळालें. राजा धृतराष्ट्रा, मान्धात्याचा पुत्र जो पुरुकुत्स त्यालाहि याच तपोवनांत मोठी सिद्धि मिळाली. त्याची भार्या म्हणजे नदीश्रेष्ठ नर्मदा. या वनांत तप करून त्यानें स्वर्ग मिळविला. राजा, शशलोमा नांवाचा आणखी एक धर्मशील राजा होता, त्यालाहि या वनांत तप केल्यावर स्वर्गप्राप्ति झाली. धृतराष्ट्रा, व्यासाच्या कृपेनें तूंहि या तपोवनांत आल्यामुळें इतरांना दुष्प्राप्य अशी उत्तम गति तुला मिळेल. पूर्वींच्या महात्म्यांना जें स्थान मिळालें तेंच गांधारीसह तुला या तपश्चरणानंतर मिळणार आहे. राजा, तुझा भाऊ पांडु इन्द्राच्या जवळ बसत असतो व त्याला तुझी नित्य आठवण येत असते. तो तुझें कल्याण करील. तुझी व गांधारीची शुश्रूषा केल्यामुळें ही तुझी भावजय व युधिष्ठिराची माता कुंती भर्त्याच्या लोकीं जाईल; कारण अशी सनातन रीतच आहे. राजा, आम्हांला हें सर्व दिव्य दृष्टीनें दिसत आहे. विदुर युधिष्ठिराच्या शरीरांत प्रवेश करणार असून त्याच्या चिंतनानें संजयाला स्वर्गप्राप्ति होणार आहे.

राजा जनमेजया, नारदानें सांगितलेली ही प्रत्यक्ष पाहिलेली कथा ऐकून गांधारीसहित धृतराष्ट्राला आनंद झाला व नारदाच्या बोलण्याचा बहुमान करून त्यानें त्याची पूजा केली. मग इतर मुनींनीं सुद्धां नारदाची मोठी पूजा केली व धृतराष्ट्राला आनंद झाला हें पाहून त्यांनाहि वारंवार मोठें समाधान झालें. नारदाच्या बोलण्याची त्यांनीं वाहवा केली व शतयूप राजा त्याला म्हणाला, ‘ नारदा, तूं आज कुरुराज धृतराष्ट्रामध्यें आत्मविश्वास उत्पन्न केलास, तशी आम्हां सर्वांची श्रद्धाहि वाढविलीस. पण धृतराष्ट्रासंबंधानें मला थोडें विचारावयाचें तें ऐकून घे. तुला सर्व वृत्तान्त व तत्त्वें यांचें ज्ञान दिव्य दृष्टीनें प्राप्त होत असल्यामुळें कोणाला काय गति मिळणार हें तुला दिसतें हें युक्तच आहे. तूं मगाशीं अनेक राजांना इन्द्राची सलोकता मिळाल्याचें सांगितलें, पण

धृतराष्ट्र राजाला कोणते लोक मिळणार तें सांगितलें नाहीं. त्याला त्या लोकीं कोणतें स्थान मिळेल व तें केव्हां मिळेल हेंहि ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. तरी या सर्व गोष्टी मला तत्त्वतः सांगण्याची कृपा कर.'

शतयूपानें नारदाला अशी विनंति केली असतां ती सर्वांनाच मानवली. त्यांच्या सर्वांच्या मनांत तेंच होतें. तेव्हां ती ऐकून तो महातपस्वी दिव्यदृष्टीचा नारद त्या मुनिसभेंत शतयूपाला उद्देशून म्हणाला, 'शतयूपा, मी एकदां सहजगत्या इन्द्रसभेंत गेलों असतां इन्द्राला भेटलों व तेथेंच पांडुराजाची भेट झाली. त्या वेळीं धृतराष्ट्रासंबंधानें गोष्टी निघाल्या असतां त्याच्या दुर्धर तपश्चर्येचा उल्लेख झाला व तेव्हां माझ्या समक्ष इन्द्र स्वतःच म्हणाला कीं, "धृतराष्ट्राच्या एकंदर आयुष्यांतील तीनच वर्षें शेष आहेत; त्यानंतर तो गांधारीसह कुबेरलोकीं जाईल व तेथें कुबेर त्याचा मोठा सत्कार करील. तेथें तो इच्छागामी विमानांत बसून दिव्यवस्त्रें व अलंकार घालून देव, गंधर्व व राक्षस यांच्या लोकीं विहार करील. तपानें त्याचें सर्व पाप जळून गेलेलें असून तो मोठा भाग्यवान् होऊन स्वच्छंदानें तेथें संचार करील." राजा, हें मी प्रत्यक्ष इन्द्राच्या तोंडून ऐकिलें व तूं विचारल्यावरून तुला सांगितलें. देवांची ही मोठी गुप्त गोष्ट तुमच्याविषयींच्या प्रेमामुळेंच मी तुम्हांला सांगितली. तुमचेंहि पाप तपानें जळून गेलेलें असून विद्या हेंच तुमचें धन आहे.'

राजा, नारदाचें तें गोड भाषण ऐकून सर्व मुनींना तसाच धृतराष्ट्रालाहि मोठा आनंद होऊन त्यांचें मन शांत झालें. अशा रीतीनें त्या मुनींनीं नानाकथा सांगून धृतराष्ट्राचें रंजन केल्यावर ते आपल्या इच्छेनुसार वाटेल तिकडे निघून गेले. त्यांना सिद्धांची गति प्राप्त झालेली होती. १५. १. २०.

अध्याय २१ वा.

[धृतराष्ट्रादिकांच्या अभावीं पांडवांच्या मनाची स्थिति.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, धृतराष्ट्र वनांत जाऊन राहिल्यावर इकडे पांडवांना मातृविरहामुळें फारच दुःख झालें. सर्व प्रजाहि शोक करी व ब्राह्मण युधिष्ठिराला कथा सांगून त्याचें मन रिझवूं पहात. 'त्या निर्जन वनांत तो वृद्ध राजा कसा रहात असेल, गांधारी व कुंती या तरी कशा रहात असतील? सुखांत वाढलेला धृतराष्ट्र राजा या मोठ्या वनांत जाऊन कशाला बरें दुःखांत पडला? पुत्रत्याग करून राज्य-

श्रीला लाथाडून कुंतीनें आवडीनें वनवास स्वीकारला हें तिनें मोठें दुष्कर कृत्य केलें! आत्मज्ञानी विदुर भावाची सेवा करीत कोणत्या स्थितींत राहिला असेल? खरोखर तो संजय मोठा स्वामिनिष्ठ होय!' अशा आशयाचे उद्गार लहान थोर सर्व लोकांच्या तोंडून मोठ्या चिंतेनें व शोकानें आलेले ऐकूं येत. याच विषयाची त्यांची परस्परांशीं नित्य चर्चा चाले. पांडवांना तर मातृविरहामुळें शोक होऊन हस्तिनापुरांत फार दिवस तसेंच राहवलें नाहीं. धृतराष्ट्र, गांधारी, विदुर यांचीहि त्यांना वारंवार आठवण पडून चैन पडेनासें होई. त्यांना राज्य नकोसें झालें; वेदाध्ययनांत गोडी वाटेना; धृतराष्ट्राच्या आठवणीनें ते अगदीं खिन्न होऊन जात. युद्धांत झालेला घोर मनुष्यसंहार त्यांच्या डोळ्यांपुढें वारंवार उभा राही. अभिमन्यु कसा पडला हें आठवलें, कर्णाचा वध कसा झाला, द्रौपदीचे पुत्र कसे मारले गेले, इतर इष्टमित्र-बांधवांचा घात कोणत्या रीतीनें झाला, या गोष्टी त्यांच्या मनांत आल्या म्हणजे ते अगदीं खट्टू होत. पृथ्वींतील लक्षावधि वीरांचा नाश झाला, राज्यांतील संपत्ति नष्ट झाली, या गोष्टींचा विचार त्यांच्या मनाला शांति लाभूं देईना. द्रौपदी व सुभद्रा याहि आपल्या मृत पुत्रांची आठवण होऊन खिन्न होत. पण, राजा, अशाहि परिस्थितींत ते पांडव व त्यांची सर्व मंडळी, तुझा पिता जो परीक्षित बालक त्याच्याकडे पाहून कसें बसें प्राणधारण करीत होते! १५. १. २१.

अध्याय २२ वा.

[१. पांडव धृतराष्ट्रादिकांना भेटण्यासाठीं वनांतील त्यांच्या आश्रमांत जातात.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, ते पुरुषश्रेष्ठ पांडव याप्रमाणें माता व इतरजण यांच्या आठवणी काढून वारंवार दुःखी होत. त्यांना पूर्वीं जशी राज्यकार्यांत गोडी वाटे तशी आतां वाटेना. त्यामुळें नगराचीं कार्यें सारीं सारखीं होत नाहींशीं झालीं. शोकग्रस्त झाल्यामुळें त्यांचें कशांतच मन रमेना. कोणी त्यांच्याशीं बोलावयास गेलें तर त्यांशीं उलट बोलण्याचा ते कंटाळा करीत. ते शूर व प्रतापशाली वीर सागराप्रमाणें गंभीर असतांहि त्यांचें मन शोकांत मग्न झाल्यामुळें ते भ्रमिष्टा-सारखे बनले व मातेची आठवण काढून ती वृद्ध धृतराष्ट्र-गांधारीची सेवा कशी करीत असेल, ती किती वाळून गेली असेल, श्वापदांनीं भरलेल्या अरण्यांत पुत्रहीन व निराश्रित असा धृतराष्ट्र पत्नीसह कसा रहात असेल, त्या निर्जन

वनांत गांधारीला वृद्ध व आंधळ्या पतीची सेवा कशी करतां येत असेल, अशाच त्यांच्या नित्य गोष्टी चालत व त्यामुळें त्यांना मोठी काळजी उत्पन्न होई. शेवटीं युधिष्ठिरानें धृतराष्ट्रादिकांना भेटावयास जाण्याचा निर्धार केला व तो सहदेव आणि द्रौपदी यांनाहि मानवला. सहदेव तर युधिष्ठिराच्या पायां पडून म्हणाला, 'तुमचें मन त्यांना भेटावयास जाण्याकडे लागलें आहे हें मला दिसतें. मीच ती गोष्ट तुम्हांला सुचविणार होतों. पण लहान तोंडीं मोठा घास घेतल्यासारखें होईल, या भीतीनें मला तसें करवलें नाहीं. पण आतां तसें घडूनच आलें आहे. सुदैवानें कुंती माता आतां माझ्या दृष्टीस पडेल; तिच्या जटा वाढल्या असून दर्भ व लव्हे तिच्या पायांना बोंचत असतील; इतक्या वृद्धावस्थेंत ती बिचारी तप करते आहे! राजवाड्याच्या गच्चीवर वाढून जिनें अत्यंत सुख भोगिलें ती माझी माता थकून गेलेली आणि अत्यंत कष्ट होत असलेली अशी माझ्या दृष्टीस पडणार! युधिष्ठिरा, मनुष्याची स्थिति किती क्षणभंगुर आहे पहा. राजाची कन्या कुंती वनांत दुःखांत काळ कंठीत आहे!'

सहदेवाचें हें भाषण ऐकून देवी द्रौपदीनेंहि युधिष्ठिराच्या सूचनेविषयीं आनंद दाखविला आणि कुंतीचें दर्शन केव्हां एकदां होईल असें तिला होऊन गेलें. ती म्हणाली, 'मला त्या जीवंत भेटतील काय? महाराज, त्यांना पाहून मला केव्हढा आनंद होईल! तुमचा हा विचार निश्चित असूं दे. त्यामुळें आमचें कल्याण आपल्या हातून होईल; आपलें मन धर्मांत असेंच रमूं दे. श्वशुर धृतराष्ट्र आणि गांधारी कुंती सासूबाई यांचें दर्शन घेण्यास मी अतिशय उत्सुक झालें आहें.' देवी द्रौपदीचें भाषण ऐकून युधिष्ठिरानें सर्व सेनापतींना बोलावून त्यांना हत्ती, रथ, इत्यादि भरपूर सैन्य बाहेर काढण्यास सांगितलें. तो म्हणाला, 'मला धृतराष्ट्र महाराजांना भेटण्यासाठीं वनांत जावयाचें आहे.' मग त्यानें अंतःपुरावरील अधिकाऱ्यांना निरनिराळीं वाहनें म्हणजे पालख्या, गाड्या, इत्यादि सज्ज करण्यास व वाणी उदमी, सुतार आणि कोशाध्यक्ष यांना कुरुक्षेत्रीं जाण्यासाठीं सिद्ध रहाण्यास सांगितलें. आणखी ज्या कोणाला महाराजांना भेटावयास जावेसें वाटेल, त्यालाहि उघडपणें सुरक्षित रीतीनें जातां येईल असें करण्याची त्यानें आज्ञा दिली. स्वयंपाकी, स्वयंपाकगृहावरील अधिकारी व स्वयंपाकाचें सर्व साहित्य, नाना प्रकारचीं खाद्यें, पेयें इत्यादि गाड्यांवर घालून दुसऱ्या दिवशीं निघावयाचें अशी त्यानें दंवडी देवविली व वाटेंत ठिकठिकाणीं विश्रांतिस्थानें उभारावयासहि सांगितलें. याप्रमाणें निरनिराळ्या आज्ञा सोडून युधिष्ठिर सर्व बंधूंसह दुसऱ्या

दिवशीं स्त्रिया व वृद्ध माणसें यांना घेऊन बाहेर पडला. पहिले पांच दिवस त्यानें येणाऱ्या सर्व लोकांना घेण्यासाठीं नगरांबाहेर काढले व नंतर तो वाट चालूं लागला. १५. १. २२.

अध्याय २३ वा.

[१. युधिष्ठिराचें धृतराष्ट्राच्या आश्रमीं गमन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, युधिष्ठिरानें अर्जुनप्रमुख शूर सेनापतींच्या देखरेखीखालीं सेनेला निघावयास आज्ञा केली, त्यावेळीं, 'सिद्ध व्हा, चला; सिद्ध व्हा, चला' असा घोष सर्वत्र ऐकूं आला. 'घोडे जोडा, हत्ती जोडा' असें घोडेस्वार व हत्तीस्वार म्हणूं लागले. कांहीं माणसें गाड्यांतून, कांहीं वेगवान् घोड्यांवरून, तर कोणी सोन्याच्या तळपणाऱ्या रथांतून निघालीं. कोणी हत्तीवर बसले होते, कोणी उंटांवरहि होते. कोणी पायीं निघाले व त्यांनीं सुऱ्या व भाले हातांत घेतले होते. कांहीं नागरिक आपआपल्या निरनिराळ्या वाहनांत बसून धृतराष्ट्राला भेटण्यासाठीं युधिष्ठिरासमागमें निघाले. गौतमकुलोत्पन्न कृपाचार्य सेनापति म्हणून सेना घेऊन आश्रमाकडे चालला. युधिष्ठिर राजा निघाला तेव्हां ब्राह्मणांनीं त्याच्या भोंवतीं जमून त्याला आशीर्वाद दिले, सूत मागध बन्दि यांनीं त्याची स्तुति गाइली व त्याच्या मस्तकावर श्वेत छत्र धरण्यांत आलें. रथींचें सैन्य त्यानें मोठेंच बरोबर घेतलें होतें. भीम पर्वतासारख्या प्रचंड हत्तीवर बसला असून त्याच्या बरोबरच्या अनेक हत्तींवर सज्ज केलेलीं यंत्रें व आयुधें ठेवलेलीं होतीं. नकुल व सहदेव हेहि घोड्यावर बसून कवचें घालून सावधपणें त्याच्या बरोबर चालले. अर्जुन आपल्या सूर्यासारख्या कान्तिमान् व पांढरे घोडे जुंपलेल्या दिव्य रथांत बसून युधिष्ठिरामागून निघाला. द्रौपदी प्रमुख पांडव स्त्रिया योग्य अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखालीं पालख्यांत बसून जाऊं लागल्या. निघतांना त्यांनीं पुष्कळ द्रव्य वांटून टाकलें. युधिष्ठिराचें तें सैन्य उत्तम रथ, घोडे, हत्ती यांनीं युक्त असून त्यांत वेणुवीणादि वाद्यांचा मंजुळ निनाद चालत असल्यामुळें ते फारच मनोहर दिसत होतें.

वाटेंत रमणीय नदीतीरीं किंवा सरोवरांच्या कांठीं अवश्य तेथें विश्रांतीसाठीं तळ देऊन तें सैन्य क्रमक्रमानें मार्ग आक्रमीत होतें. हस्तिनापुराचें रक्षण करण्याच्या कामीं युयुत्सु आणि पुरोहित धौम्य यांची योजना युधिष्ठिराच्या आज्ञे-

वरून झाली होती. असो. वाट चालून झाल्यावर पांडव ससैन्य कुरुक्षेत्रीं येऊन ठेपले. तेथें परमपवित्र यमुना नदी उतरून गेल्यावर त्यांना शतयूप राजाचा आश्रम दुरून दिसला. तेथेंच धृतराष्ट्राचाहि आश्रम त्यांना आढळला, तेव्हां त्यांनीं मोठ्या आनंदानें त्या वनांत त्वरेनें प्रवेश केला व आपल्या आनंदाच्या आरोळ्यांनीं तें सारें दुमदुमून सोडलें. १५. १. २३.

अध्याय २४ वा.

[१. पांडवांची व धृतराष्ट्रादिकांची परस्परभेट.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, आश्रमाशीं आल्यावर पांडव व इतर मंडळी आपआपल्या वाहनांवरून खालीं उतरली व पायांनींच त्यांनीं नम्रपणें आश्रमांत प्रवेश केला. योद्धे, प्रजाजन, पांडवस्त्रिया याहि पायींच त्यांच्या-मागून गेल्या. धृतराष्ट्राचा तो आश्रम निर्जन असून हरिणांचे कळप त्यांत फिरत होते व केळींच्या वनांनीं त्यांना शोभा आलेली होती. पांडव आलेले दिसतांच त्यांना पहाण्यासाठीं तेथील तापस मंडळी कौतुकानें त्यांच्या जवळ आली. त्यांना 'धृतराष्ट्र कोठें आहे?' असें युधिष्ठिरानें डोळ्यांत पाणी आणून विचारिलें. 'यमुनेवर स्नानासाठीं व फलें आणि पाण्याची घागर आणण्यासाठीं तो गेला आहे' असें त्यांचें उत्तर येतांच, त्यांनीं दाखवि-लेल्या मार्गानें पांडव यमुनेवरच गेले व तेथें जवळच धृतराष्ट्रादि सर्व मंडळी त्यांना दिसली. तेव्हां सर्व पांडवमंडळी त्याच्याकडे धांवत गेली, पण सहदेव मात्र जिकडे कुंती होती तिकडेच धांवला. त्यानें तिचे पाय धरिले व तसें करतांना त्याला रडें कोसळलें. कुंतीच्याहि डोळ्यांतून अश्रु वाहूं लागले. तिनें आपल्या त्या प्रिय पुत्राकडे पाहिलें व त्याला बाहूंनीं कवटाळून वर उचलिलें. मग 'हा पहा आपला सहदेव आला आहे' असें तिनें गांधारीला सांगितलें. नंतर युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन व नकुल यांजकडेहि क्रमानें तिनें पाहिलें व ती लगेच त्यांच्याकडे गेली. ती वृद्ध व अंध अशा धृतराष्ट्र आणि गांधारीला मागें घेऊन आपल्याकडे येत आहे असें पाहून पांडवच तिकडे वळले व जवळ जाऊन त्यांनीं तिला भूमीवर साष्टांग नमस्कार घातला. त्यांच्या शब्दावरून व स्पर्शा-वरून धृतराष्ट्रानें त्यांना ओळखिलें व प्रत्येकाला हाक मारून त्यांचें समाधान केलें. मग अश्रु गाळीत त्यांनीं गांधारी, धृतराष्ट्र व कुंती यांच्या जवळ बसून त्यांची

सर्व चवकशी केली व त्या सर्वांच्या पाण्याच्या कळशा आणून दिल्या. मग जरा शांत झाल्यावर कुंतीनें गोड शब्दांनीं आपल्या पुत्रांचें सान्त्वन केलें. द्रौपदीसुभद्रादि स्त्रिया व अन्तःपुरांतील इतर मंडळी तसेच प्रजाजन व नागरिक अशी सर्व मंडळी धृतराष्ट्राला भेटली व युधिष्ठिरानें त्या सर्वांचीं पृथक् नांवें घेऊन त्यांची त्याला ओळख पटवून दिली. धृतराष्ट्रानेंहि सर्वांचा उलट बहुमान केला. त्या सर्व मंडळीच्या घोळक्यांत बसल्यावर धृतराष्ट्राला आनंदाचें भरतें आलें व त्याचे नेत्र आनंदाश्रूंनीं भरून गेले. आपण हस्तिनापुरीं आपल्या वाड्यांतच जणूं बसलों आहों असें त्याला वाटलें. द्रौपदी आदि करून सुनांनीं त्याला नमस्कार केला, तेव्हां त्या सर्वांना मोठा आनंद झाला. मग भेटावयास आलेल्या मंडळीच्या घोळक्यामुळें तारागणांनीं भरलेल्या आकाशाप्रमाणें दिसणाऱ्या त्या सिद्ध व चारण यांनीं युक्त अशा आश्रमाकडे तो त्या सर्वांना घेऊन गेला. १५. १. २४.

अध्याय २५ वा.

[१. संजय ऋषींना पांडवादिकांची ओळख करून देतो.]

(१) **वैशंपायन**:—राजा, मग युधिष्ठिर त्या आश्रमांत आपल्या बंधूंसह आणि त्यांना पहाण्यासाठीं नाना देशांहून आलेल्या भाग्यशाली तापसांसह कांहीं दिवस राहिला. त्या प्रसंगीं एकदां ऋषि बोलूं लागले, 'यांतील युधिष्ठिर कोणता, भीम व अर्जुन कोणते, तसेंच नकुळ कोण व सहदेव कोण? या सर्वांची पत्नी द्रौपदी ती कोणती?' त्यांचा प्रश्न ऐकून संजयानें सर्व पांडवांचीं व त्यांच्या स्त्रियांचीं नांवें वेगळीं वेगळीं घेऊन त्यांची ऋषींना ओळख करून दिली.

संजय:—ऋषीहो, हा सोन्यासारख्या शुद्ध गौरवर्णाचा सिंहासारखा पराक्रमी व कणखर शब्द असलेला कुरुराज युधिष्ठिर होय. त्याचे नेत्र विस्तीर्ण व लांब असून त्याचा वर्ण तांबूस आहे. हा इकडे भीम पहा. हा मदोन्मत्त हत्तीच्या गतीनें चालणारा असून त्याचा वर्ण तापलेल्या सुवर्णाप्रमाणें शुद्ध गौर आहे. त्याचे खांदे भरींव व रुंद असून बाहु भक्कम व लांब आहेत. त्याच्या शेजारीं जो मोठें धनुष्य घेऊन बसला आहे तो वीर अर्जुन. त्याचा वर्ण हत्तींच्या कळपांतील म्होरक्यासारखा असून त्याचे खांदे सिंहासारखे उंच आहेत. हत्तीच्या

खेळकर चालीप्रमाणें याचीहि चाल असून त्याचे डोळे कमलपत्रासारखे लांबट आहेत. ते पहा कुंतीच्या शेजारीं नकुल व सहदेव हे जुळे बंधु बसले असून विष्णु व इंद्र यांच्या समान दिसत आहेत. ते किती सुंदर आहेत पहा. त्यांच्या तोडीला या मनुष्यलोकीं रूप, बल व शील या बाबतींत कोणीच बसूं शकणार नाहीं. ती पहा द्रौपदी, प्रत्यक्ष लक्ष्मीसारखी शोभून दिसत आहे. कमलपत्राप्रमाणें तिचेहि नेत्र लांबट असून जणूं तिनें तारुण्यांत नवीन प्रवेश केल्यासारखा दिसत आहे. तिचा वर्ण नीलकमलासारखा श्याम असून ती जणूं देवांगनाच वाटते. तिच्या बाजूला निर्मळ सोन्याच्या गौर वर्णाची व जणूं मूर्तिमंत चंद्रप्रकाशच अशी जी स्त्री बसली आहे ती चक्रपाणि श्रीकृष्णाची बहीण सुभद्रा होय. ही इकडे शुद्ध सोनेरी वर्णाची पाताळराजाची कन्या व अर्जुनाची पत्नी उलूपी, तशीच ही मणिपूरराजाची कन्या मोहाचीं ताजीं फुलें वेणींत घालून बसलेली चित्रांगदा. ही राजसेनापति शल्याची बहीण व भीमाची वडील पत्नी. हिचा वर्ण कसा जून झालेल्या कृष्ण कमळाच्या माळेसारखा आहे. तुम्हांला ठाऊकच आहे कीं शल्याची कृष्णाशीं नित्य स्पर्धा चालत असे. ही चांफ्याच्या माळेच्या वर्णाची मगधराज जरासंधाची कन्या व सहदेवाची पत्नी. तिच्या सन्निध पलीकडे बसलेली कृष्णकमलाच्या वर्णाची ती नकुळाची पत्नी. नकुळ हा माद्री राणीचा ज्येष्ठ पुत्र हें प्रसिद्धच आहे. ही तप्त सुवर्णाच्या वर्णाची उत्तरा, विराटराजाची कन्या व अभिमन्यूची भार्या. द्रोणादि वीरांनीं स्वतः रथांत बसून अभिमन्यूला विरथ करून मारिलें हें तुम्हांला ठाऊकच असेल. ह्या इकडे धृतराष्ट्राच्या शंभर विधवा सुना, त्यांच्या मस्तकांवर केसांच्या भांगाशिवाय कांहींच अलंकार नसून पति व पुत्र यांनीं विरहित झाल्यामुळें त्यांनीं शुभ्र उत्तरीय वस्त्रें परिधान केलीं आहेत. ऋषीहो, याप्रमाणें तुम्हीं विचारिल्याप्रमाणें मुख्य मुख्य राजस्त्रियांची ओळख तुम्हांला करून दिली आहे. त्या शुद्ध भावाच्या, सरळ बुद्धीच्या व ब्राह्मणांविषयीं अत्यंत आदरशील आहेत.

वैशंपायन—राजा, याप्रमाणें संजयानें पांडवादिकांची ओळख करून दिल्यावर ते ऋषि निघून गेले. नंतर धृतराष्ट्रानें सर्वांची खुशाली विचारून घेतली. आपलीं वाहनें सोडून जे वीर त्या आश्रमांत दूर बसले होते त्यांची, तशीच स्त्रिया व इतर सर्व लहानथोर माणसें यांचीहि त्यानें त्यांना नीट खालीं बसवून योग्य रीतीनें चवकशी केली. १५. १. २५.

अध्याय २६ वा.

[१. धृतराष्ट्राचे पांडवांना कुशल प्रश्न. २ विदुर युधिष्ठिराच्या शरीरांत प्रवेश करतो. ३ विदुराचें निर्याण.]

(१) **धृतराष्ट्र**—युधिष्ठिरा, तूं खुशाल आहेसना? तुझे बंधु आणि सर्व प्रजाजन ठीक आहेत ना? तुझ्यावर अवलंबून रहाणारे जे तुझे सचिव, सेवक, व गुरु ते सर्व खुशाल आहेत ना? तूं स्वतः पूर्व राजश्रेष्ठांनीं अवलंबिलेल्या मार्गानें चालत आहेस ना? न्याय्य मार्गानेंच तुझा कोश भरत आहे ना? शत्रु, मित्र व तटस्थ ह्या लोकांचे स्वभाव ओळखून तूं त्यांच्याशीं योग्य रीतीनें वागत आहेस ना? अग्रहारादि देऊन ब्राह्मणांचा तूं समाचार घेत असशीलच. त्यांना तुझ्या शीलानें संतोष होतो आहे ना? शत्रु, नागरिक, सेवक व सोयरे यांनाहि तुझें वर्तन संतुष्ट करतें ना? पितरें व देवता यांची तूं श्रद्धेनें पूजा करतोस ना? अन्न-पाणी देऊन अतिथींचा बहुमान तूं करतोस ना? तुझ्या राज्यांतील ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र, तशींच तुझ्या कुटुंबांतील माणसें आपआपल्या कर्तव्यांत गढून राहून न्यायानें वागतात ना? तुझ्या घरांतील स्त्रिया व लहान थोर माणसें यांना दुःख होत नाहीं ना? त्यांना याचना करण्याचा प्रसंग येत नसेलच. स्त्रियांचा बहुमान तुजकडे होत असेलच. आपल्या राजवंशामध्यें तुला राज्य प्राप्त झाल्यापासून त्या वंशाची कीर्ति वाढत आहे ना?

वैशंपायन—या प्रमाणें धृतराष्ट्रानें विचारलें असतां नीतिविशारद युधिष्ठिरानें त्याला यथोचित उत्तरें दिलीं आणि उलट त्याच्या खुशालीविषयीं त्याला मार्मिक प्रश्न विचारिले.

युधिष्ठिर—महाराज! आपलें तप ठीक चाललें असेलच. माझ्या मातेकडून आपली सेवा होत आहेना? तिला त्यापासून फारसा त्रास होत नसेलच. तिचा वनवास सफळ झाला असेलच. ह्या माझ्या थोरल्या गांधारी मातेला या घोर तपामुळें दुःख होत नाहींना? तिला थंडी, वारा व वाटेचे श्रम यांनीं बराच त्रास होत असेल. वध पावलेल्या तिच्या पुत्रांची आठवण होऊन तिला शोक होतो कीं काय? आम्हा पाप्यांचाहि विचार तिच्या मनांत येतो काय? महाराज विदुर कोठें आहे? तो आम्हांला येथें दिसत नाहीं कसा? संजय खुशाल आहेना? आणि त्याचें तपहि ठीक चाललें आहेना?

(२) वैशंपायन—राजा, युधिष्ठिराचे हे प्रश्न ऐकून धृतराष्ट्र त्याला म्हणाला, "विदुर खुशाल असून त्याची तपश्चर्या नीट चालली आहे. तो केवळ वायु भक्षण करून रहात असून कृश झाला आहे; तो केवळ अस्थिपंजर दिसतो. ह्या निर्जन अरण्यांत तो रहात असून ब्राह्मणांच्या कधीं कधीं दृष्टीस पडतो." धृतराष्ट्र असें बोलत आहे तोंच, जटा वाढविलेला व अंगावर धुळीचे कण उडाल्यामुळें मळकट झालेला तो विदुर दुरून येत असलेला युधिष्ठिराच्या दृष्टीस पडला. त्याच्या अंगावर मुळींच वस्त्र नसून त्यानें तोंडांत एक दगडाचा तुकडा धरिला होता; त्याला पहातांच युधिष्ठिर त्याच्याकडे धांवत गेला; तेव्हां तो दाट अरण्यांत शिरूं लागला असतां, युधिष्ठिर त्याला मोठ्यानें हांक मारून "विदुर काका, विदुर काका, हा पहा मी तुमचा लाडका युधिष्ठिर," असें म्हणत त्याच्यामागून धावूं लागला. मग अगदीं एकांत स्थान पाहून त्या वनांतील एका वृक्षाजवळ तो उभा राहिला. त्याच्या आकृतीवरूनच युधिष्ठिरानें त्याला ओळखिलें व त्याला ऐकूं जाईल अशा रीतीनें म्हटलें "हा मी युधिष्ठिर आलों आहें." असें म्हणून युधिष्ठिरानें त्याला नमस्कार केला असतां विदुरानें त्याच्याकडे निश्चल दृष्टीनें पाहिलें, व त्याच्या डोळ्याशीं डोळा भिडवून समाधान दर्शविलें. याप्रमाणें समाधीच्या योगानें योगबलाचा अवलंब करून अवयवांशीं अवयव, प्राणांशीं प्राण व इंद्रियांशीं इंद्रियें अशी जोड करून विदुरानें तेजानें तळपत असतां धर्मराजाच्या शरीरांत प्रवेश केला. याप्रमाणें त्यानें केलें असतां त्याचे नेत्र अगदीं स्तब्ध झाले व तो वृक्षाला टेकून उभा असतांच गतप्राण झालेला युधिष्ठिराला दिसला. तसेंच आपण बलिष्ठ व अनेक गुणांनीं युक्त असे झालों आहों असें त्याला आढळून आलें. विदुर व आपण एकाच यमधर्मापासून झाल्याचें जें वृत्त व्यासानें पूर्वीं सांगितलें होतें, त्याची त्याला आठवणहि झाली. मग विदुराच्या देहाला अग्निसंस्कार करावा असें युधिष्ठिराला वाटलें व त्या प्रमाणें तो सिद्धता करणार, इतक्यांत अशी आकाशवाणी झाली कीं, "युधिष्ठिरा, विदुराच्या देहाचें दहन करूं नको. तें येथेंच राहूं दे. पूर्व वहिवाटच अशी आहे. विदुराला यतिधर्मच प्राप्त झाला असून त्यामुळें त्याला स्वर्गलोक मिळणार आहे. तरी त्याच्या संबंधानें शोक करूं नको."

अशी आकाशवाणी झाली असतां विदुराचें शरीर तेथेंच ठेवून युधिष्ठिर धृतराष्ट्राकडे परत आला, आणि त्यानें त्याला तें सर्व वृत्त सांगितलें. तें ऐकून धृतराष्ट्र व इतर भीमसेनादि मंडळी अगदीं आश्चर्यचकित होऊन गेली. मग

धृतराष्ट्र आनंदित होऊन युधिष्ठिराला म्हणाला, "राजा हें पाणी, हीं मुळें, व हीं फळें मी तुला देत आहें, त्यांचा स्वीकार कर. मनुष्याजवळ जे पदार्थ असतील तेच त्यानें अतिथीला द्यावे असें शास्त्र सांगतें." धृतराष्ट्राचें हें बोलणें ऐकून युधिष्ठिर 'ठीक आहे' असें म्हणाला, व त्यानें दिलेलीं फळें व मुळें त्यानें आपल्या बंधूंसह भक्षण केलीं. मग ते सर्वजण ती रात्र फळेंमुळें खाऊन व पाणी पिऊन त्या झाडांच्या खालींच राहिले. १५. १. २६.

अध्याय २७ वा.

[१. व्यासाचें धृतराष्ट्राकडे आगमन.]

वैशंपायन—राजा, मग धृतराष्ट्राच्या आश्रमांत त्या पुण्यवान् माणसांनीं ती पवित्र व नक्षत्रें स्वच्छ प्रकाशत असलेली रात्र घालविली. तेथें त्यांनीं अनेक श्रुतिवाक्यांची चर्चा करीत धर्मपर गोष्टी केल्या. पांडव मातेच्या बाजूस भूमीवरच पडून झोपीं गेले. त्यांनीं आपलीं मूल्यवान् शयनें बाजूला सारलीं होतीं. धृतराष्ट्र जे पदार्थ खाई तेच पदार्थ खाऊन पांडवहि तेथें होते. रात्र संपून उजाडलें, तेव्हां सर्व प्रातर्विधि उरकून युधिष्ठिरानें बंधूंना स्त्रीवर्गाला, पुरोहितांना व सेवकांना बरोबर घेऊन तें सारें आश्रमस्थान स्वस्थपणें पाहिलें. त्यांत अनेक वेद्या असून त्यांतील प्रदीप्त अग्नींत मुनिजन स्नान करून येऊन आहुति देत होते व वन्य पुष्पांनीं अग्निपूजा करीत होते. अग्नींतून धुराचे लोट निघत होते. त्या मुनींचीं शरीरें ब्राह्मी शोभेनें युक्त होतीं. त्यांत हरणांचे कळप निर्धास्तपणें फिरत होते व विविध पक्ष्यांचे थवे निःशंकपणें गात होते. मोरांच्या केका, दात्यूहांचें गुंजन, कोकिळांचें कर्णमनोहर गायन, अध्ययन करणाऱ्या ब्राह्मणांचा वेदघोष, असे ध्वनि तेथें ठिकठिकाणीं ऐकूं येत होते. अनेक ठिकाणीं फळमूळांच्या राशि पडल्या होत्या. तेथील तपस्व्यांसाठीं युधिष्ठिरानें तांब्यासोन्याचे कलश, हरिणाजिनें, तरटें, चटया, स्रुक् स्रुवा इत्यादि पात्रें, कमंडलु, थाल्या, मातीचे घडे, लोखंडाचीं विविध भांडीं इत्यादि पदार्थ आणिले होते. ते त्यांच्या इच्छेनुसार त्यानें सर्वत्र फिरून त्या तापसांना दिले व द्रव्यहि देऊन तो धृतराष्ट्राकडे परत आला. त्यावेळीं धृतराष्ट्राचें आह्निक संपलें होतें व तो गांधारीसह स्वस्थ विचार करीत बसला होता. शेजारीं जवळच कुंती शिष्याप्रमाणें त्यांची सेवा करण्यास तत्पर होऊन नम्रपणें बसली होती. तिला पाहून युधिष्ठिरानें धृतराष्ट्राकडे जाऊन

त्याला आपलें नांव सांगून नमस्कार केला व त्यानें सांगितलें तेव्हां तो एका आसनावर बसला. भीमादि इतरहि त्याप्रमाणेंच धृतराष्ट्राला अभिवादन करून त्याच्या आज्ञेनें जवळ बसून त्याचे पाय चेपूं लागले. ते वाटोळे बसले असतां देवांत जसा बृहस्पति तसा धृतराष्ट्र ब्राह्मी लक्ष्मीनें सुशोभित असा फारच खुलून दिसत होता.

ती मंडळी अशा रीतीनें एकत्र बसली असतां कुरुक्षेत्रनिवासी शतयूपादि अनेक महर्षि तेथें आले. नारदादि देवर्षींसह व्यासहि त्यांत असून त्यांची शिष्य-मंडळीहि त्यांच्या बरोबर होती. त्यांची व युधिष्ठिराची दृष्टादृष्ट होतांच युधिष्ठिर, भीमादि त्याचे बंधु व धृतराष्ट्र हे त्यांचें स्वागत करण्यासाठीं उठून उभे राहिले. शतयूपादिकांसह व्यासमुनि जवळ आला असतां त्यानें धृतराष्ट्राला बसावयास सांगितलें व त्याच्यासाठीं ठेवलेलें दर्भयुक्त हरिणाजिनावर बसविलेलें लोकरीचें आसन त्याच्यापुढें केलें. नंतर ती समर्थ ऋषिमंडळी व्यासाच्या सांगण्यावरून घेर धरून आपआपल्या आसनावर बसली. १५. १. २७.

अध्याय २८ वा.

[१. व्यास धृतराष्ट्राची खुशाली विचारितो व विदुराचा मोठेपणा त्याला सांगतो.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, सर्व पांडव मंडळी स्वस्थ बसली असतां व्यास धृतराष्ट्राला उद्देशून बोलूं लागला. तो म्हणाला, 'धृतराष्ट्रा, तुझें तप नीट चाललें असून वनांतील रहाणी तुझ्या मनाला मानवते आहे ना ? पुत्र-वधाचें दुःख आतां तुझ्या हृदयांत राहिलें नाहींना व तुझें ज्ञान सर्वतोपरी सुप्रसन्न झालें आहे ना ? तूं बुद्धि दृढ करून हें आरण्यक व्रत चालविलें आहेस ना ? गांधारी आतां शोकानें व्याप्त होऊन जात नाहींना ? ती सुज्ञ व बुद्धिवान् असून धर्ममार्गाचेंहि ज्ञान तिला आहे. सृष्टीच्या घडामोडीचीं तत्त्वेंहि तिला कळत असल्यामुळें तिला शोक होत नसेलच. कुंती तुझी सेवा नीटपणें करीत आहे ना ? ती आपल्या पुत्रांचा त्याग करून तुझ्या सेवेसाठींच येथें आली आहे. युधिष्ठिर येथें आल्यावर तूं त्याचें अभिनंदन केलेंस ना ? भीम, अर्जुन, नकुल व सहदेव यांच्याशीं बोलून तूं त्यांचें सान्त्वन केलें असशीलच. त्यांना पाहून तुला आनंद होतो ना ? तुझें मन त्यांच्याविषयीं निर्मळ आहे ना ? तुला आतां सर्व

प्रकारचें ज्ञान झालेलें असल्यामुळें तुझें मन शुद्ध झालें असेलच. निर्वैरपणा, सत्य आणि शांति या तीन गोष्टी सर्वच प्राण्यांना अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. वनवासांत न रहाण्याचा तुला मोह पडत नाहींना? या ठिकाणीं अन्न आपल्या अधीन कधीं असतें व कधीं नसतें; त्यामुळें केव्हां उपासहि घडतो. राजा, महात्म्या विदुराचा वृत्तान्त मला नुकताच कळला. तो प्रत्यक्ष धर्मच असून या रीतीनें निजधामीं गेला हें ठीकच आहे. मांडव्यमुनीच्या शापामुळें धर्माला विदुर व्हावें लागलें होतें. म्हणूनच त्याच्यासारखा महाबुद्धिमान्, महायोगी व थोर मनाचा पुरुष कोणीच नव्हता. देवांतील बृहस्पति व असुरांकडील शुक्र यांनाहि त्याची सर येत नव्हती. मांडव्य ऋषीनें मोठ्या तपोबलाचा व्यय करून धर्माला शासन केलें व त्यालाच मीं ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेवरून स्वतःच्या बलानें विचित्रवीर्याच्या स्त्रीच्या ठिकाणीं उत्पन्न केलें. अशा रीतीनें तो तुझा भाऊ सनातन देव जो यमधर्म तोच प्रत्यक्ष होता. त्याच्या धारणेवरून व ध्याना-वरूनच त्याला सुज्ञांनीं धर्म हें सार्थ नांव दिलें होतें. सत्य, शम, दम, अहिंसा व दान यांच्या योगानें त्याचें तप वाढलें होतें. त्या धर्मापासूनच हा कुरुराज युधिष्ठिर झाला असल्यामुळें तोहि साक्षात् धर्मच आहे. ज्याप्रमाणें अग्न्यादि पंचमहाभूतें इहपरलोकीं अवश्य आहेत, तसाच प्रकार धर्माचाहि आहे. तो सर्वचराचर व्यापणारा आहे व देव आणि पापमुक्त झालेले सिद्ध यांना तो नित्य दिसत असतो. राजा, यमधर्म तोच विदुर व तोच हा युधिष्ठिर होय. तोच हा तुझ्यापुढें सेवकाप्रमाणें उभा राहिलेला दिसत आहे. त्या तुझ्या बुद्धिमान् भ्रात्यानें युधिष्ठिरांत योगबलानें दृष्टिद्वारा प्रवेश केला. धृतराष्ट्रा, तुझा उरलासुरला संशय दूर करण्यासाठीं व तुझें कल्याण करण्यासाठींच मी आज येथें आलों आहें. आजवर कोणी केलें नाहीं असें अद्भुत कर्म करून तुम्हांला तपाचें बळ मी आतां दाखविणार आहें. तर तुझ्या मनांतून जें कांहीं पहावें असें वाटत असेल अथवा ज्याला स्पर्श करावा जसें वाटत असेल किंवा जें कांहीं ऐकावें असें वाटत असेल, तें मला सांग; ती तुझी इच्छा मी पूर्ण करणार आहें. १५. १. २८.

आश्रमवासपर्व समाप्त.

१६. पुत्रदर्शनपर्व.

अध्याय २९ वा.

[धृतराष्ट्र आणि गांधारी व्यासापाशीं मृत पुत्रादिकांच्या दर्शनाची इच्छा व्यक्त करतात.]

(१) **जनमेजय**—वैशंपायन मुने, धृतराष्ट्रादि वनवासी व पांडवादि त्यांना भेटावयास आलेली मंडळी यांसमक्ष परम तेजस्वी अशा महर्षि व्यासानें जें अद्भुत कर्म करून दाखवितों असें सांगितलें तें कोणतें ? युधिष्ठिर आपल्या मंडळी-सह धृतराष्ट्राच्या आश्रमांत पुढें किती दिवस राहिला ? तेथें तो आपल्या स्त्रियां-सह काय भक्षण करून राही ? या सर्व गोष्टी मला कृपा करून सांगा.

वैशंपायन—राजा, धृतराष्ट्राच्या सांगण्याप्रमाणें युधिष्ठिरादि सर्व मंडळी खाणेंपिणें करीत व विश्रांति घेत त्या आश्रमाजवळच्या अरण्यांत सैन्यासह एक महिना फिरत होती. मग एक दिवस मीं पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें व्यास तेथें येऊन त्याचें धृतराष्ट्राशीं बसून संभाषण चाललें असतां नारद, पर्वत, देवल, विश्वावसु, तुंबरु, चित्रसेन, इत्यादि मुनि व गंधर्व हेहि तेथें उपस्थित झाले. तेव्हां धृतराष्ट्राच्या आज्ञेवरून युधिष्ठिरानें त्या सर्वांचा सत्कार केला असतां, ते आप-आपल्या आसनांवर बसल्यावर धृतराष्ट्रहि सर्वांसह खालीं बसला. त्याच्याभोंवतीं गांधारी, कुंती, द्रौपदी, सुभद्रा, आणि इतर स्त्रियाहि बसल्या. मग त्यांच्यांत अनेक धार्मिक विषयांवर दिव्य कथा चालू झाल्या. प्राचीन ऋषि, देव, असुर यांच्याहि कथा एकमेकांनीं एकमेकांना सांगितल्या. नंतर व्यास मोठे आनंदित होऊन त्या अंध धृतराष्ट्राला पुनः म्हणाले, 'राजा, तुझ्या मनांतून काय बोला-वयाचें आहे तें मला समजलें. तुझें अंतःकरण पुत्रांविषयींच्या शोकानें जळून जात आहे. गांधारीच्याहि मनांत जें दुःख नित्य उभें आहे, तेंहि मला समजलें. कुंती, द्रौपदी, सुभद्रा यांचेंहि दुःख मी जाणतों. त्या सर्वांचें तीव्र दुःख पुत्र-वधामुळें उत्पन्न झालेलें आहे. तेव्हां तुम्ही सर्वच येथें एकत्र जमलां हें ऐकून तुम्हा सर्वांचा संशय दूर करावा म्हणून, हे धृतराष्ट्रा, मी आज येथें आलों. हे सर्व देव, गंधर्व, महर्षि, यांनाहि माझ्या दीर्घकालीन तपाचें बल पहावयास मिळेल. तर, राजा, बोल तुला काय देऊं तें; सर्व देण्यास मी सिद्ध आहें. माझ्या तपाचें सामर्थ्य पहा.'

अलोट बुद्धीच्या व्यासमुनीचें हें भाषण ऐकून धृतराष्ट्रानें थोडा वेळ मनांत विचार केला व उत्तर दिलें, ' महाराज, मी आज धन्य झालों. माझ्यावर आपण मोठी कृपा केलीत. माझ्या जीविताचें आज साफल्य झालें. आज आपणा सर्व साधुजनांची संगति मला लाभली हें माझें मोठें भाग्य होय. आपल्यासारखा ब्रह्मनिष्ठ तपोधनांचा संपर्क मला घडल्यामुळें मला उत्तम गति मिळेल यांत शंका नाहीं. आपल्या दर्शनानेंच मी पवित्र झालों आहें. आतां मला परलोकींचें भयच उरलें नाहीं. पण माझ्या त्या मन्दबुद्धि व लोभी पुत्र दुर्योधनाच्या अन्यायी कृत्यांचें स्मरण झालें म्हणजे माझें मन खिन्न होतें. त्यानें निष्पाप अशा पांडवांचा पापबुद्धीनें छळ केला, व मोठ्या सैन्याचा, राजेलोकांचा, व राज्याचा नाश केला. अनेक देशींचे राजे एकत्र जमून वध पावले ते त्याच्याचसाठीं. आईबाप, स्त्रिया, पुत्र आणि अत्यंत प्रिय असे प्राणी यांचीहि क्षिति न बाळ-गतां ते सर्व त्यांना सोडून यमलोकीं गेले. मुने, मित्रकार्यासाठीं रणांत वध पावलेल्या त्यांना परलोकीं कोणती गति मिळणार आहे? तसेच जे माझे पुत्र व नातू मोठ्या सैन्याचा नाश करून शेवटीं स्वतःहि पडले, त्यांच्यासाठींहि माझें मन मोठें कष्टी होतें. शांतनुपुत्र भीष्म, वृद्ध आचार्य द्रोण, यांसह सर्व कुळाचा माझ्या अपक्व बुद्धीच्या मूर्ख व पापी पुत्रानें राज्याच्या लोभानें नाश केला. हें सर्व मला आठवलें, म्हणजे रात्रंदिवस माझें मन जळूं लागतें व शोकानें व्याप्त होऊन मला शांति कशी ती मुळींच मिळत नाहीं ! '

राजा, धृतराष्ट्राचे हे दुःखोद्गार ऐकल्यावर गांधारीच्याहि दुःखाला पुनः भरती आली. तोच प्रकार कुंती, द्रौपदी, सुभद्रा व इतर कौरव स्त्रियांचाहि झाला. पुत्रशोकांत बुडून गेलेली गांधारी तर हात जोडून व्यासाला म्हणाली, ' महा-राज, आज सोळा वर्षें झालीं, हा राजा मृत पुत्रांविषयीं सारखा शोक करीत आहे. त्याला शांति कशी ती या काळांत मिळालेली नाहीं. पुत्रशोकांत डुंबून गेल्यामुळें तो सारखा दीर्घ निःश्वास सोडीत असतो. एकाहि रात्रीं त्याला झोंप कशी ती लागलेली नाहीं. महाराज, आपण दुसरे स्वर्गादि लोकहि निर्माण करण्यास समर्थ आहां. मग परलोकीं गेलेल्या पुत्रांचें दर्शन करून देणें हें तर आपल्याला अगदींच सुलभ आहे. ही पहा द्रौपदी, हिचे पुत्र व बांधव सर्व वध पावल्यामुळें किती दुःख करीत आहे ती ! आमच्या सर्व सुनांत ही आमची लाडकी सून. तशीच ही कृष्णाची बहीण सुभद्रा पहा. हिचें भाषण किती गोड ! पण अभिमन्यूच्या वधाच्या दुःखानें ती होरपळून चालली आहे. ही

भूरिश्रव्याची अत्यंत प्रिय पत्नी. पतिमरणाच्या दुःखानें ती अगदीं गांगरून गेली आहे. तिचा सासरा सोमदत्तहि आपल्या पित्यासह युद्धांत मारला गेला. महाराज, या आपल्या पुत्राचे तर शंभर पुत्र रणांतून मागें न परतण्याच्या प्रतिज्ञेमुळें रणांगणांत मरून पडले व त्या शंभरांच्या शंभर भार्या दुःखसागरांत बुडून गेल्या. आमचें दुःख त्या सगळया आठवणीनें पुनःपुनः जागृत होऊन वाढूं लागतें. ते जे माझे सोमदत्त-प्रभृति महारथी श्वशुर त्यांना तरी कोणती गति मिळाली आहे? तर, महाराज, जेणेंकरून आपल्या कृपेनें हे धृतराष्ट्र महाराज तशीच ही आपली सूनबाई कुंती व मी स्वतः दुःखमुक्त होऊं, असें कांहीं करा.' गांधारीनें असें सांगितलें असतां कडक व्रतामुळें तोंड सुकून गेलेल्या कुंतीलाहि त्या आपल्या सूर्यासारख्या तेजस्वी पुत्राचें स्मरण झालें. व्यासमुनीला तें दुरूनहि समजलें. त्या अर्जुनमातेलाहि फार दुःख झाल्याचें त्यांच्या लक्षांत आलें. तेव्हां त्यानें तिलाहि म्हटलें, 'तुझ्याहि मनांतून काय सांगावयाचें आहे, तें मला सांग.' तें ऐकून कुंतीनें व्यासांना मान वांकवून नमस्कार केला आणि पूर्वीचें वृत्त स्पष्ट करून लाजेनें सर्व प्रकार त्याला कळविला. १५.२.२९.

अध्याय ३० वा.

[१. कुंतीची व्यासाला विनंति.]

(१) **कुंती**—महाराज, आपण माझे श्वशुरच नव्हे, तर दैवताचेंहि दैवत आहां; त्या माझ्या देवाचाहि श्रेष्ठ देव अशा तुम्हांला मी सर्व खरें वृत्त सांगतें तें ऐकून घ्या. एकदां दुर्वास नांवाचा अत्यंत कोपिष्ठ असा तपस्वी ब्राह्मण माझ्या पित्याकडे भिक्षा मागण्यासाठीं आला असतां मीं त्याला संतुष्ट केलें. माझी शुद्धवृत्ति, निरपराधपणा, निर्मळ अंतःकरण, यांच्यामुळें माझ्या वर्तनांत राग येण्यासारख्या इतर पुष्कळ गोष्टी असतांहि तो मुळींच रागावला नाहीं व माझ्यावर संतुष्ट होऊन कृतकृत्य होत्साता तो मला म्हणाला, 'माझ्यापासून एक वर अवश्य मागून घे.' मला कांहीं वर नको असतांहि तसें मी म्हटल्यास मला तो शाप देईल या भीतीनें 'ठीक आहे' असें मीं बोललें. तेव्हां तो म्हणाला, 'मुली, तूं धर्माची माता होशील. ज्या देवांना तुला बोलवावें असें वाटेल, ते तुझ्या अधीन

रहातील.' असें म्हणून तो गुप्त झाला. मला मोठें आश्चर्य वाटलें. पण त्यावेळची ती आठवण मी पुढें कधींहि विसरलें नाहीं. पुढें एक दिवस भूमीवर उभी राहून मी उगवत्या सूर्याकडे पहात होतें. त्या वेळीं ऋषीच्या वचनाची मला आठवण होऊन मला सूर्याचा अभिलाष उत्पन्न झाला. पोरपणामुळें माझ्या लक्षांत पुढील गोष्ट आली नाहीं. पण तो सहस्ररश्मि भगवान् माझ्यापुढें येऊन उभा राहिला. एका देहानें तो आकाशांत तळपत असतांहि त्याच वेळीं दुसऱ्या देहानें मजपाशीं आला व मी भीतीनें कांपत असतां मला म्हणाला, 'माझ्या-पासून कांहीं वर मागून घे.' मीं त्याच्यापुढें मस्तक वांकवून त्याला जावयास सांगितलें, तेव्हां तो म्हणाला, 'मला विनाकारण बोलावणें योग्य नाहीं. तूं कांहीं मागितलें नाहींस तर तुला आणि हा वर देणाऱ्या ऋषीला दोघांनाहि मी जाळून टाकीन.' तेव्हां त्या निरपराधी ब्राह्मणाचें शापापासून रक्षण करावें म्हणून मी त्याला म्हटलें, 'देवा, तुझ्यासारखा पुत्र मला होवो.' मी असें म्हण-तांच सूर्यानें आपल्या तेजानें मला मोहून टाकिलें आणि 'तुला पुत्र होईल' असें म्हणून तो आकाशीं निघून गेला.

नंतर हा सारा प्रकार पित्यापासून लपविण्यासाठीं मी गुप्तपणें झालेल्या त्या अर्भक पुत्राला कर्ण नांव ठेवून जलांत सोडून दिलें. अशा रीतीनें मी माता झालें असतांहि सूर्यदेवाच्या प्रसादानें ऋषीनें सांगून ठेविल्याप्रमाणें पुनः कन्यावस्थेंत गेलें. म्यां मूर्खेनें जाणूनबुजून पुत्राची उपेक्षा केली, ही गोष्ट मला सारखी जाळीत आहे हें तुम्हांला ठाऊक आहेच. मुनिश्रेष्ठा, ही जी गोष्ट मीं सांगितली, ती पापी असो वा निष्पाप असो, मला त्याला पुनः पहावेंसें वाटतें व ही माझी चिंता आपण कृपा करून दूर करावी. या राजाच्या मनांत जें आहे तें आपण जाणतच आहां, तें त्यालाहि प्राप्त होतो. वैशंपायन म्हणतो, राजा, कुंतीनें असें सांगितलें असतां, वेदवेत्त्या व्यास मुनींनीं म्हटलें, 'ठीक आहे, तूं म्हणालीस तसें होईल. तुझा कांहींच अपराध झालेला नाहीं; कारण पुनः तुला कन्यावस्था प्राप्त झाली. ऐश्वर्यवान् असे देव मनुष्यशरीरांत खरोखर प्रवेश करूं शकतात. देवांचे विविध वर्ग असून त्यांतील कांहीं जण केवळ संकल्पानें संतति निर्माण करतात, कित्येक जण वाचेनें करतात, कोणी दृष्टिपातानें करतात, दुसरे स्पर्शमात्रें करून करतात व इतर प्रत्यक्ष संभोगानें करतात. असे ते पांच प्रकार आहेत. मनुष्य दैवी धर्माच्या आश्रयानें दूषित होत नाहीं. म्हणून हे कुंति, हें लक्षांत घेऊन तूं आपल्या मनांतील पीडा काढून टाक. कारण बलवंतांना साऱ्याच गोष्टी

हितावह असतात, सारेंच त्यांना शुद्ध असतें, ते करतील तो सर्व धर्मच असतो व सगळेंच त्यांचें स्वत:च्या स्वामित्वाचें असतें. १५. २. ३०.

अध्याय ३२ वा.

[१. कौरव पांडव हे पूर्वींच्या जन्मीं कोण होते तें धृतराष्ट्रादिकांना व्यास सांगतो. २ व्यासाच्या सांगण्यावरून ती सर्व मंडळी गंगातीरावर जाते.]

(१) **व्यास**—हे गांधारि, तुझे पुत्र, भाऊ, मित्र, तशाच तुझ्या सर्व सुना आपल्या पतींसह रात्रौ झोंप घेऊन सकाळीं उठल्यासारख्या तुला पहावयास मिळतील. कुंतीला कर्ण दिसेल व सुभद्रेला अभिमन्युहि दिसेल. द्रौपदीचे पांची पुत्र, भाऊ, पितर हे तिच्याहि दृष्टीस पडतील. माझ्या मनांत ही गोष्ट पूर्वींच आली होती; पण तीच आतां धृतराष्ट्र, कुंती व तूं यांनीं मला निकडीनें सांगितली. जे वीर युद्धांत क्षत्रियधर्माला अनुसरून मरून गेले, त्या महात्म्यांविषयीं शोक करण्याचें कारण नाहीं. हे निष्पाप गांधारि, ती गोष्ट देवांचें कार्य म्हणून व्हावयाचीच होती. ते सर्व देवच भूमितलावर अंशरूपानें अवतरले होते. त्यांतील कांहीं गंधर्व होते, कांहीं अप्सरा होत्या, तर कांहीं पिशाच, यक्ष व राक्षस होते. कित्येक जण पुण्यजनांचे, कित्येक सिद्धांचे व कित्येक देवर्षींचे अंश असून ते सर्व कुरुक्षेत्रीं रणांगणांत वध पावून परत आपल्या ठिकाणीं गेले. गंधर्वांचा राजा जो ज्ञानी धृतराष्ट्र तोच या लोकींहि तुझा पति धृतराष्ट्र होय. पांडु हा मरुद्गणांचा अंश होता. कृष्ण हा देवश्रेष्ठ विष्णूच होय. विदुर हा यमधर्माचा अंश होता, तसाच युधिष्ठिरहि आहे. कली दुर्योधन झाला होता. द्वापरानें शकुनिरूप घेतलें. दु:शासन आदिकरून इतर पुत्र हे राक्षस होते. भीम मरुताचा अंश असून अर्जुन हा प्रत्यक्ष नरऋषीच होय. कृष्ण हा नारायणऋषि असून अश्विनीकुमार हेच नकुल व सहदेव झाले आहेत. पार्थाचा पुत्र तुम्हांला सर्वांना आनंदविणारा पांडवांचा अंकुर, ज्याला सहा महारथ्यांनीं घेरून मारिलें, तो सौभद्र अभिमन्यु हा सोमाचा अंशावतार होता. त्याचप्रमाणें सूर्यहि आपले दोन अंश करून एकानें आकाशांत तळपत राहिला व दुसरा तो कर्ण. द्रौपदीसह अग्नींतून निघालेला धृष्टद्युम्न म्हणजे अग्नीचा अंश असून शिखंडी हा राक्षस होता. द्रोण हा बृहस्पतीचा अंश व अश्वत्थामा हा रुद्राचा होय. गंगापुत्र भीष्म हा तर मनुष्यलोकीं आलेला वसूच होता. हे सुज्ञ गांधारि, असे ते देवादिक

मनुष्यलोकीं येऊन आपलें कार्य केल्यावर पुनः स्वर्गीं गेले. तरीपण त्यांच्या-संबंधानें तुमच्या सर्वांच्या अंतःकरणांत जें दुःख फार दिवस राहिलें आहे, तें परलोकीं त्यांचें काय झालें असेल या चिंतेनें असल्यामुळें ती तुमची चिंता मी आतां दूर करतों. तुम्ही सर्वजण आतां भागीरथी नदीवर चला म्हणजे जे वीर रणांगणावर वध पावले त्या सर्वांचें दर्शन तेथें तुम्हांला घडेल.

(२) वैशंपायन म्हणतो, राजा, व्यासानें असें सांगितलें असतां तें ऐकून मोठा सिंहनाद करीत ती मंडळी गंगानदीकडे चालूं लागली. अमात्यांसह धृतराष्ट्र, पांडव, ऋषिगण, गंधर्व इत्यादि तेथें जमलेल्या सर्व मंडळीला घेऊन गंगेच्या तीरावर येऊन पोंचला. सर्वांनीं आपआपल्या आवडीप्रमाणें व सोई-प्रमाणें जागा पाहून बैठकी मारिल्या. मृतवीरांच्या दर्शनाची उत्कंठा त्यांना इतकी लागली होती कीं दिवस संपून रात्र केव्हां येते याची वाट पहातां पहातां त्यांना तो दिवस शंभर वर्षांसारखा वाटला. मग शेवटीं सूर्य जेव्हां अस्तगिरीवर गेला तेव्हां त्यांनीं स्नानें केलीं व रात्रौ करावयाचे विधि उरकून घेतले. १५.२.३१.

अध्याय ३२ वा.

[१. धृतराष्ट्रादिकांना भीष्माचें व पुत्रादिकांचें दर्शन]

(१) **वैशंपायन**—राजा, रात्र पडून सर्वांचीं संध्यावंदनादि कृत्यें आटोप-ल्यावर तेथें जमलेली सर्व मंडळी व्यासापाशीं आली. तेथें धृतराष्ट्र शुद्ध व एकचित्त होऊन पांडवांना घेऊन ऋषींच्या जवळ बसला. गांधारीसह इतर स्त्रिया बसल्या व दुसरे सर्वजण आपआपल्या योग्यतेप्रमाणें आसनें घालून बसले. मग व्यासानें भागीरथीच्या पवित्र जलांत प्रवेश करून सर्व मृत लोकांना म्हणजे पांडव कौरवांचे जे नातेवाईक व इष्टमित्र निरनिराळ्या देशांत रहाणारे असून युद्धासाठीं येऊन मरण पावले होते त्यांना बोलाविलें. त्यावेळीं पाण्यांतून जो प्रचंड शब्द निघाला तो पूर्वीं भारतीय युद्धाला आरंभ होतांना कौरव-पांडवांच्या सैन्यांतून जसा उठला होता तसाच होता. थोड्या वेळानें भीष्म-द्रोण प्रमुख सर्व वीर व राजे आपआपल्या सैन्यांसह त्या गंगाजलांतून वर येऊं लागले. त्यांत विराट व द्रुपद हे आपल्या पुत्रांसह दिसत असून द्रौपदीचे पांची पुत्र, अभि-मन्यु, घटोत्कच राक्षस, कर्ण, दुर्योधन, महारथी शकुनि, दुःशासनादि इतर धृतराष्ट्र पुत्र हे जसे होते, तसेच जरासन्धाचा पुत्र भगदत्त, वीर्यशाली जलसंध, भूरि-

श्रवा, शल, शल्य, बंधूंसह वृषसेन, दुर्योधनाचा पुत्र लक्ष्मण, धृष्टद्युम्नाचे पुत्र, शिखंडीचे पुत्र, बंधूंसह धृष्टकेतु, अचल, वृषक, अलायुध राक्षस, बाल्हीक, सोमदत्त, चेकितान राजा, हे व दुसरे किती तरी होते. ते फारच असल्यामुळें त्यांचीं नांवें कोठवर सांगावीं? ते सर्व आपल्या कांतियुक्त शरीरांनीं जलांतून बाहेर आले. प्रत्येक वीराचा वेष, ध्वज, वाहन हीं पूर्वीं जशीं होतीं तशींच या वेळींहि असलेलीं दिसलीं. सर्वांच्या अंगावर दिव्य वस्त्रें व कानांत चमकणारीं कुंडलें होतीं. त्यांचें परस्परवैर, अहंकार, क्रोध, मत्सर, इत्यादि विकार सर्व नष्ट झाले असून गंधर्व व बंदिजन त्यांचें स्तुतिगायन करीत होते. त्यांनीं दिव्य वस्त्रें व पुष्पमाला धारण केल्या होत्या व अप्सरांचा तांडा त्यांच्या भोंवतीं नृत्य करीत होता. त्यांना पहातां यावें म्हणून व्यासानें धृतराष्ट्राला त्यावेळीं संतोषानें आपल्या तपोबलानें दिव्य दृष्टि दिली. गांधारीला दिव्य ज्ञानबल होतेंच. तिला सर्व मृत मंडळी तेथें दिसून आली. तो विचारापलीकडील अद्भुत व रोमांचकारी देखावा पांडवादि सर्व मंडळी चकित होऊन डोळ्याचें पातेंहि न लववितां टकमक पहात राहिली. तो आनंदाचा मोठा सोहळा झाला व सर्व स्त्रीपुरुषांना फार हर्ष झाला. चित्रपटावर जसें चित्र दिसावें तसा तो आश्चर्यकारक देखावा दिसला. व्यासमुनीच्या कृपेनें दिव्य दृष्टि मिळून त्या सर्व इष्टमित्रपुत्रबांधवांचें दर्शन धृतराष्ट्राला घडल्यामुळें तो आनंदानें भरून गेला. १४.२.३२.

अध्याय ३३ वा.

[१. सर्वजणांची प्रेमाची परस्पर भेट व स्त्रियांचें आपआपल्या पतींच्या लोकीं गमन.]

वैशंपायन:—राजा, मग त्या मंडळीच्या परस्पर भेटी झाल्या. ते सर्व क्रोध व मत्सर विसरून निष्पाप झाले होते. ब्रह्मर्षि व्यासानें अनुष्ठिलेल्या विधीनें ते स्वर्गांतील देवांप्रमाणें आनंदित झाले. त्यावेळीं पुत्रांची आईबापांशीं भेट झाली, पत्न्यांची पतींशीं झाली, भावांची भावांशीं झाली व मित्र मित्रांना भेटले; पांडव पराक्रमी कर्णाला व अभिमन्यूला भेटले. द्रौपदीच्या पुत्रांचीहि त्यांना आनंदाची भेट झाली. मग कर्णासह पांडव हर्षभरित होऊन एकत्र झाले व प्रेमळपणें वागले. याप्रमाणें एकमेकांविषयींचा

त्यांचा राग नाहींसा झाल्यामुळें ते सारे क्षत्रिय वीर व्यासमुनीच्या कृपेनें वैर-मुक्त होऊन मित्रत्वानें भेटले. गुरु, बांधव, पुत्र, इत्यादि एकमेक एकमेकांना प्रेमानें भेटून त्यांनीं ती सारी रात्र आनंदाचा विहार करून घालविली. सर्वांना संतोष वाटला. शोक, भय, दुःख, उद्वेग, अकीर्ति, यांपैकीं कांहींच शेष राहिलें नाहीं. स्त्रियांनाहि पिते, भाऊ, पति, पुत्र यांच्या भेटीमुळें मोठा आनंद होऊन त्यांनीं सारें दुःख टाकून दिलें. याप्रमाणें त्या वीरांनीं व त्यांच्या स्त्रियांनीं एक रात्र परस्परांच्या सहवासांत एकमेकांशीं बोलून एकमेकांना कवटाळून विहार केला व नंतर तीं आपआपल्या ठिकाणीं जावयास सिद्ध झालीं. व्यासमुनीनें मग त्यांना पुनः त्यांच्या स्थानीं पाठवून दिलें व ते सर्व एक क्षणांत पांडवमंडळी पहात असतां असतां दिसत नाहींसे झाले. भागीरथी नदींत बुड्या मारून ते आपल्या रथांसह, ध्वजांसह आपल्या देवलोकींच्या स्थानीं निघून गेले; कोणी इन्द्रलोकीं गेले, कोणी ब्रह्मलोकीं गेले, कोणी वरुणलोकीं गेले, तर कित्येक कुबेरलोकीं गेले. तेथून कांहींजण यमलोकीं गेले व कांहीं राक्षसलोक, पिशाच-लोक, उत्तरकुरु, असे जे लोक त्यांनीं मिळविले होते, तिकडे गेले.

ते सर्व वीर निघून गेल्यावर कौरवकुलाचा हितकर्ता धर्मशील तेजस्वी महा-मुनि व्यास पाण्यांतच उभा राहून ज्या क्षत्रियस्त्रियांचे पति वध पावले होते त्यांना उद्देशून म्हणाला, 'ज्या साध्वी स्त्रियांना पतिलोकीं जाण्याची इच्छा असेल, त्या सर्वांनीं तत्काल आळस टाकून या भागीरथीच्या जलांत प्रवेश करावा.' त्याप्रमाणें आपल्या श्वशुराच्या वचनावर विश्वास ठेवून त्या साध्वी स्त्रिया त्याची अनुज्ञा घेऊन गंगेच्या पाण्यांत शिरल्या व मनुष्यदेहांतून सुटून आपल्या पतींशीं जाऊन मिळाल्या. याप्रमाणें एकामागून एक त्या सर्व क्षत्रियस्त्रिया जलप्रवेश करून पतिलोकास गेल्या व त्यांच्या पतींप्रमाणेंच त्याहि दिव्यरूपयुक्त, दिव्य-भूषणांनीं अलंकृत, व दिव्यपुष्पांच्या माळा व वस्त्रें धारण करणाऱ्या झाल्या. शील व गुण यांनीं संपन्न अशा त्या श्रममुक्त होत्सात्या विमानांत बसून आपल्या स्थानीं गेल्या. त्यावेळीं ज्यांना ज्यांना जी जी इच्छा झाली ती ती धर्मवत्सल व्यासानें पुरी करून त्यांना संतुष्ट केलें. तें वीरांचें पुनरागमन पाहून नानादेशांहून आलेल्या सर्वजणांना मोठा अचंबा वाटला. राजा, त्या प्रसंगींचा प्रियजनांच्या भेटीचा हा वृत्तांत जो कोणी श्रवण करील, त्यांच्या सर्व आवडी इहलोकीं व परलोकींहि नित्य पुरतील. त्याचप्रमाणें इष्टमित्रांच्या भेटीचें हें वृत्त जो मनापा-सून दुसऱ्यांना सविस्तर सांगेल, त्याला या लोकीं कीर्ति लाभून परलोकीं उत्तम

गति लाभेल. हें अद्भुत असें पुत्रदर्शनपर्व ऐकणाऱ्या वेदाभ्यासी, तपस्वी, सदाचरणी, शमदमसंपन्न, दानशील, निष्पाप, सरळ व शुद्ध अंतःकरणाच्या, हिंसा व असत्य यांचा त्याग केलेल्या, श्रद्धाळू, धैर्यशील माणसांना उत्तम गति मिळेल. १५. २. ३३.

अध्याय ३४ वा.

[१. जनमेजयाला वैशंपायनाचा उपदेश]

(१) **सौति :**—ऋषिहो, आपल्या पितामहांच्या पुनः येण्याजाण्याचा हा सारा वृत्तांत ऐकून त्या ज्ञानी जनमेजय राजाला मोठा आनंद झाला. पण त्यानें त्या संबंधानें वैशंपायनाला विचारिलें, ' मुने, एकदां देहत्याग केल्यावर त्याच रूपानें मनुष्यांचें दर्शन पुनः कसें होतें बरें ? ' राजाचा हा प्रश्न ऐकून व्यासशिष्य प्रतापी वैशंपायन मुनि त्याला उत्तरला, ' राजा, कोणत्याहि कर्माचा कधीं नाश होत नाहीं हें निश्चित होय. हीं शरीरें व त्यांची रूपें हीं सर्व कर्मांचींच फळें होत. महाभूतांचा स्वामी जो ईश्वर त्याच्या संबंधामुळें तीं महाभूतें नित्य असून त्यांचे अनित्य संयोग लुप्त झाले तरी तीं स्वतः नष्ट होत नाहींत. अनायासानें होणारें जें निवृत्त्यात्मक कर्म त्याचें फळ श्रेष्ठ असतें. पण प्रवृत्तिरूप कर्मांच्या फळांनीं युक्त होऊनच आत्मा सुखदुःखांचा उपभोग घेतो. पण त्या फळांनीं युक्त झाला तरी त्यांच्या नाशाबरोबर क्षेत्रज्ञ आत्मा कांहीं नष्ट होत नाहीं. त्याचा भूतांविषयींचा आपलेपणा जोंवर नाहींसा होत नाहीं, म्हणजे जोंपर्यंत कर्म क्षीण होत नाहीं, तोपर्यंत त्याला देहरूपता असते. पण कर्मच संपून गेलें म्हणजे प्राण्याला तो देह जाऊन दुसरा मिळतो, तेथें महाभूतें व इंद्रियें हीं त्या शरीरांत एकत्र होतात. आत्म्यापासून त्यांचा वेगळेपणा जे जाणतात, त्या योग्यांना तीं भूतेंच नित्य वाटून त्यांचे संयोग मात्र तसे वाटत नाहींत. अश्वमेघप्रकरणांत अश्वाचा वध करतांना याविषयीं श्रुतिवचन आलें आहे, तें असें:—' प्राण्यांचे प्राण ते परलोकीं गेल्यावरहि तसेच असतात. ' राजा, मी ही गोष्ट तुझ्या हिताची व आवडीची म्हणून सांगत आहें. यज्ञप्रकरणांत देवयानमार्ग तूं ऐकले आहेस व तेच तुला अनुसरावयास योग्य आहेत. ज्या वेळीं तूं यज्ञ केला, त्या वेळींच देव तुझे हितकर्ते झाले. जीवांना गति देणारेहि तेच समर्थ होत. म्हणून त्यांच्यासाठीं यज्ञ केल्यानेंच जीव उत्तम गतीला जातात;

तसें न करणारे जात नाहींत. पंचमहाभूतें नित्य असून आत्माहि नित्य असल्यामुळें जो पुरुष अल्पबुद्धित्वामुळें त्याचा नाना देहांशीं घडलेला संबंधच तेवढा पहातो, त्याला त्यांचा वियोग झाल्यामुळें सहजच दुःख वाढतें. तो अगदींच अज्ञानी होय असें माझें मत आहे. असें पहा कीं, जर त्याला स्त्रियादिकांच्या वियोगाचें दुख होतें, तर प्रथम त्यानें त्यांचा संबंधच आणूं नये. खरें पाहिलें तर असंग अशा आत्म्याचा कशाशीं संगमच जर होत नाहीं, तर मग वियोगाचें दुःख तरी त्याला कसलें होणार ? पण ज्याच्या ज्ञानाची मर्यादा इतकी गेली नाहीं, ज्याला नित्य व अनित्य वस्तूंचें केवळ शब्दज्ञान झालें आहे, तो देहाभिमानांतून बाहेर आलेला नसतो. पण तो सगुण ब्रह्माचें ज्ञान होऊन हळुहळु केवल आत्म्याच्या ज्ञानालाहि अधिकारी होतो व शेवटीं मूलभूत अशा अज्ञानापासून मुक्त होतो. अदृश्यांतून येऊन प्राणी पुनः अदृश्यांत जातो, तेव्हां त्याला मी जाणणार कसा ? व तो तरी मला जाणणार कसा ? तें जाणण्यास जें वैराग्य अवश्य आहे तें माझ्यांत नाहीं ! असो दुर्बळ असा जीव ज्या ज्या शरीरानें जें जें कर्म करतो, त्या त्या शरीरानेंच तो त्याच्या फलाचा तो निःसंशय उपभोग घेतो. म्हणजे मानसिक कर्माचा उपभोग मनानें मिळतो व शारीरिक कर्माचा शरीरानेंच मिळतो. १५. २. ३४.

अध्याय ३५ वा

[१. जनमेजयाला आपल्या पित्याचें दर्शन]

(१) **वैशंपायनः**—राजा, आपल्या पुत्रांना धृतराष्ट्रानें पूर्वीं कधीं पाहिलें नव्हतें; अर्थात् त्यांचें प्रत्यक्ष दर्शन व्यासकृपेनें झाल्यामुळें तो आनंदित झाला. त्याला राजधर्म, ब्रह्मोपनिषद् व निश्चित बुद्धि हीं प्राप्त होऊन व्यासाच्या सान्निध्यामुळें सिद्धि मिळाली. तशीच विदुरालाहि स्वतःच्या तपोबलावर ती मिळाली.

जनमेजयः—मुने, आपण म्हणतां तें सर्व ठीक आहे. पण ते वरद व्यासमुनि जर मलाहि माझ्या पित्याचें दर्शन त्याच्या मूळच्या वेशांत व रूपांत करून देतील, तर माझा त्या सर्वांवर खरोखरीचा विश्वास बसेल. तसें झाल्यास माझ्या मनाजोगें होईल, मीं कृतकृत्य होऊन जाईन व माझी बुद्धि स्थिर होईल. ही माझी इच्छा त्या ऋषिवर्यांच्या कृपेनें पूर्ण होईल काय ?

सौति—ऋषि हो, जनमेजय राजा हा प्रश्न वैशंपायनाला करीत आहे इतक्यांत प्रतापशाली व्यासमुनींनीं त्याच्यावर कृपा करून परीक्षित् राजालाहि त्या ठिकाणीं आणिलें. स्वर्गांतून मूळच्याच वेळांत व मूळच्याच स्वरूपांत आपला पिता भूमीवर आलेला राजाला दिसला. त्याच्या बरोबर महात्मा शमीक ऋषि व त्याचा पुत्र शृंगी, तसेच परीक्षिताचे अमात्यहि त्याला दिसून आले. मग राजा जनमेजयानें अवभृथ स्नान करून आनंदित मुद्रेनें पित्याला पाहिलें व त्यालाहि तें स्नान घातलें. अवभृथस्नानानंतर तो त्या यायावरकुलोत्पन्न जरत्कारुपुत्र आस्तिकमुनीला म्हणाला, 'मुने, हा आपला यज्ञ नाना आश्चर्यांनीं युक्त होऊन गेला असें मला वाटतें; कारण माझा पिता या ठिकाणीं मला प्रत्यक्ष पहावयास मिळून माझें दुःख नष्ट झालें.'

आस्तिक—राजा, ज्या यज्ञांत तपस्वी द्वैपायन व्यास मुनि उपस्थित आहेत, त्याच्या कर्त्याला उभयलोक जिंकतां आले तर नवल काय? राजा, तुला हें अद्भुत आख्यान ऐकावयास मिळालें व सर्पहि भस्म होऊन तूं पितृलोकाचा धनी झालास. राजा, तुझ्या सत्यवचनामुळें तक्षक कसा बसा सुटून गेला; सर्व ऋषींचा सन्मान झाला व पित्याची गतिहि तुला समजली. तुला पापविनाशक कथा ऐकावयास मिळून मोठ्या धर्माची जोड झाली व ज्ञानीपुरुषांच्या दर्शनानें तुझ्या हृदयांतील अज्ञान ग्रंथीहि उलगडून गेल्या. जे धर्माचे पक्षपाती व सद्वर्तनाची आवड बाळगणारे आहेत, त्यांच्या दर्शनानें पाप नष्ट होतें; म्हणून त्यांना नमस्कार करावा.

सौति—ऋषिहो, आस्तिकाचा उपदेश ऐकून जनमेजय राजानें पुनःपुनः त्याचा बहुमान केला, आणि वैशंपायनाला धृतराष्ट्राच्या वनवासाचें उरलेलें वृत्त सांगण्याची विनंति केली. १५. २. ३५.

अध्याय ३६ वा.

[१. धृतराष्ट्राच्या आश्रमांतून युधिष्ठिरादिकांचें हस्तिनापुरीं पुनरागमन.]

(१) **जनमेजय**:—मुने, पुत्र पौत्र व इतर संबंधी यांचें दर्शन घेतल्यावर धृतराष्ट्र व युधिष्ठिर राजा यांनीं पुढें काय केलें बरें ?

वैशंपायन:—राजा, अद्भुत असें तें आपल्या पुत्रादिकांचें दर्शन घडल्यावर धृतराष्ट्राचा शोक दूर झाला व तो आश्रमास परत आला. इतर ऋषि व लोक धृतराष्ट्राची संमति घेऊन आपआपल्या वाटेनें निघून गेले, पांडव मात्र आपल्या सैन्यासह स्त्रियांना घेऊन धृतराष्ट्राकडे गेले. मग व्यासमुनि धृतराष्ट्राला म्हणाले, 'हे वीर्यशाली धृतराष्ट्रा, ऐक. ज्ञानवृद्ध व पवित्र कर्में केलेल्या कुलीन वेदवेत्त्या ब्राह्मणांकडून धर्मविषयक अनेक कथा तूं आजवर ऐकिल्या आहेस. तरी आतां शोकांतून मन काढ. मनुष्याला दैवयोगानेंच पीडा होत असते. देवलोकाहून आलेल्या नारदाकडून तुला देवांचें रहस्यहि कळलें आहेच. तुझे पुत्रादि वीर क्षात्रधर्मानें वागून शस्त्रानें मिळणाऱ्या उत्तम गतीला गेले आहेत. तूं जसे त्यांना पाहिलेंस तसेच खरोखर ते स्वर्गीं स्वैर विहार करीत आहेत. स्वतः बुद्धिमान् युधिष्ठिर आपल्या बंधूंसह, स्त्रीसह व मित्रांसह तुझी आज्ञा पाळीत आहे. तरी आतां त्याला निरोप दे. त्याला राज्यकारभार पहावयास जाऊं दे. येथें वनांत आल्याला त्याला महिन्याच्यावर काळ होऊन गेला. राज्य हें फार प्रयासानें रक्षण करावें लागतें. त्याच्या रक्षणांत फार विघ्नें असतात.'

अतुल तेजाच्या व्यासानें धृतराष्ट्राला असें सांगितलें, तेव्हां तो युधिष्ठिराला हाक मारून त्याला म्हणाला, 'बा अजातशत्रो, तुझें कल्याण असो. तूं आतां माझें म्हणणें ऐक. तुझ्या कृपेनें माझा शोक आतां अगदीं नाहींसा झाला आहे. बाळा, मीं आतां तुझ्या संगतींत हस्तिनापुरांत असल्यासारखाच आनंदांत आहें. माझें प्रिय करण्यासाठीं उत्सुक असलेला तूं राजा माझ्या सेवेला असल्यामुळें पुत्राचें फळ मला तुझ्यापासून मिळालें आहे. तुझ्यावर माझें फारच प्रेम आहे. माझा तुम्हांवर मुळींच राग नाहीं. तरी तूं आतां हस्तिनापुरास जा. व्यर्थ काळ दवडूं नको. तुम्हाला येथें पाहून माझ्या तपाचाहि खोळंबा होत आहे. माझें शरीर तपानें क्षीण झालें असतांहि तुला पहातांच त्याला पुनः टवटवी आली. माझ्या प्रमाणेंच तुझ्या मातांचेंहि वाळलेलीं पानें खाऊन रहाण्याचें व्रत बराच काळ लुप्त झालें आहे. परलोकीं गेलेले दुर्योधनादिक व्यासाच्या तपोबलानें व

तुमच्या भेटीमुळें मला पहावयास मिळाले. आतां जगून ज्या गोष्टी मला कराव्याशा वाटत होत्या, त्या सर्व होऊन गेल्या असून अधिक जगण्याचें प्रयोजन राहिलेलें नाहीं. तरी मी आतां उग्र तप करूं इच्छितों, त्याला तूं कृपा करून अनुज्ञा दे. आतां या कुरुकुलाला पिंड देण्याचा अधिकार, त्याची कीर्ति, त्याचा सर्व भार तुझ्यावरच आहे. तरी आतां येथें फार वेळ न राहतां तूं आज नाहीं तर उद्यां तरी हस्तिनापुरास जा. युधिष्ठिरा, राजनीतिशास्त्र तूं पुष्कळांकडून ऐकिलें आहेसच. आतां तुला आणखी सांगावयाचें कांहीं राहिलें आहे असें मला दिसत नाहीं. तुझ्या योगानें मीं कृतकृत्य झालों आहें.'

राजा, धृतराष्ट्राच्या या बोलण्यावर युधिष्ठिर म्हणाला, 'हे धर्मज्ञा, मला निरपराध्याला असें सोडूं नका. माझे बंधु व इतर सर्व मंडळी यांना जाऊं द्या. मीं येथें राहून तुमची व मातांची व्रतपूर्वक सेवा करीन.' त्यावर गांधारी त्याला म्हणाली, 'बाळा, असें म्हणूं नको. माझें ऐक. हें कुरुकुल तुझ्यावर अवलंबून असून माझ्या श्वशुरांचे पिंडहि तुझ्याच हातीं आहेत. तरी तूं आतां जा. आमची तूं सेवा केलीस, ती खरोखर पुरेशी आहे. महाराजांनीं तुला जें सांगितलें तसें करणेंच तुला योग्य आहे.' गांधारी असें म्हणाली असतां युधिष्ठिर रडत असलेल्या कुंतीला म्हणाला, माते, धृतराष्ट्रमहाराज व गांधारी मला जा म्हणून म्हणत आहेत. पण तुझ्याकडे माझें मन लागलें असल्यामुळें त्या दुःखानें माझें पाऊल येथून उठावें कसें? तुमच्या तपांत विघ्न करावें असेंहि मला वाटत नाहीं. तपाहून अधिक काय आहे? तपानेंच मोठें फळ मिळतें. मलाहि पूर्वीं प्रमाणें राज्य करण्याची आवड आतां राहिलेली नाहीं. तप करावें असेंच माझें मन मला सांगत आहे. शून्य झालेलें हें सर्व राज्य मला सुख देऊं शकत नाहीं. आपले बांधव बहुतांशीं नष्ट झालेले असून सैन्यहि पूर्वींसारखें राहिलेलें नाहीं. पाञ्चाल फारच थोडे राहिले असून इतरांच्याहि कथाच तेवढ्या मागें राहिल्या आहेत. त्यांच्या कुलाचा उद्धार करील असा मला तर कोणी दिसत नाहीं. त्या सर्वांची द्रोणाचार्यांनीं रणांत राख करून टाकिली व उरल्या सुरल्यांची अश्वत्थाम्यानें रात्रीं छापा घालून वाट लाविली. चेदि व मत्स्य ह्यांनाहि पूर्वीं पाहिलें तेवढेंच. यादव मंडळी मात्र श्रीकृष्णकृपेनें राहिली आहे. त्यांच्याकडे पाहूनच धर्मासाठीं जगावेंसें वाटतें. द्रव्यलोभ हा आतां जगण्याचा हेतु राहिलेला नाहीं. आतां आमच्याकडे कृपादृष्टीनें पहा. तुझेंहि दर्शन आम्हाला दुर्लभ होणार आहे. आतां धृतराष्ट्र महाराज तर दुर्घट तप आरंभणार आहेत!'

युधिष्ठिराचें बोलणें संपतें तों वीर सहदेव डोळ्यांत आसवें आणून युधिष्ठिराला म्हणाला 'युधिष्ठिरा, आईला सोडून माझ्यानें कांहीं येववत नाहीं. तरी तुम्हीं सर्वजण हस्तिनापुरीं जा. मीं येथें तप करीत रहातों. येथेंच मीं तप करून हें शरीर सुकवून टाकीन. धृतराष्ट्रमहाराज व या दोन माता यांची मी सेवा करीत राहीन.' सहदेवाच्या या बोलण्यावर कुंती त्याला मिठी मारून म्हणाली, 'बाळा, असें बोलूं नको. तूं जा आणि माझ्या सांगण्याप्रमाणें कर. बाळानों, तुमच्या विद्या शुभदायक होवोत व तुम्हाला स्वस्थता मिळो. तुम्हीं येथें राहिल्यानें आमच्या तपाला अडथळा होईल. तुमच्या स्नेहपाशांत गुंतल्यास मीं आपल्या कडक तपापासून चळेन. तरी तुम्हीं आतां घरीं जा. आतां आमचें काय? हत्ती जाऊन शेपूटच राहिलें आहे.' याप्रमाणें नानाप्रकारें बोलून कुंतीनें सहदेवाचें व विशेषतः युधिष्ठिराचें मन कुंठित केलें. मग निरुत्तर झाल्यावर ते धृतराष्ट्राची व गांधारी आणि कुंती यांची अनुज्ञा घेऊन त्यांचा निरोप घेऊं लागले.

त्यावेळीं युधिष्ठिर म्हणाला, 'महाराज, तुमच्या आज्ञेप्रमाणें तुमचा आशीर्वाद घेऊन आम्हीं राज्यांत परत जातों. आतां आमच्या मनांत कांहीं किन्तु राहिला नाहीं. हें ऐकून धृतराष्ट्रानें युधिष्ठिराची स्तुति करून त्याला जावयास संमति दिली. भीमाचें त्यानें सान्त्वन केलें व उलट भीमानें त्याच्या म्हणण्याला रुकार दिला. मग अर्जुन व नकुळ सहदेव यांना आलिंगन देऊन धृतराष्ट्रानें सर्वांना निरोप दिला. नंतर ते सर्व बंधु गांधारीला विचारून व तिच्या पायां पडून आईनें मस्तक हुंगल्यावर तिला एकदां मिठी मारून निघाले. त्या सर्व थोरांना त्यांनीं प्रदक्षिणा घातली व दूध पिऊन झाल्यावर वासरें जशीं परततात तसे ते परतून पुनः पुनः मागें वळून पहात चालूं लागले. द्रौपदी आदिकरून स्त्रियांनींहि सासूसासऱ्यांना योग्य अशा रीतीनें बहुमान देऊन व त्यांचा निरोप घेऊन तेथून प्रयाण केलें. धृतराष्ट्र व गांधारी आणि कुंती यांनीं त्यांच्या कर्तव्याचा त्यांना बोध केला व नंतर त्या पतींबरोबर जावयास निघाल्या. तेव्हां 'घोडे जोडा, रथ जोडा' असा शब्द चोहोंकडून ऐकूं आला. उंट व घोडे खिंकाळूं लागले. सर्व सिद्धता झाल्यावर युधिष्ठिर राजा स्त्रिया, बांधव व सैन्य यांसह पुनः हस्तिनापुरास आला. १५. २. ३६

पुत्रदर्शनपर्व समाप्त. २

३ नारदागमनपर्व.

अध्याय ३७ वा.

[१. धृतराष्ट्रादि मंडळी अरण्यांतील वणव्यांत जळून जातात.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, धृतराष्ट्राच्या आश्रमांतून युधिष्ठिर हस्तिनापुरीं आल्यावर दोन वर्षें झालीं, तेव्हां एक दिवस देवर्षिनारद त्याच्याकडे आला. युधिष्ठिरानें त्याची पूजा करून त्याला आसनावर बसविल्यावर तो त्याला म्हणाला, 'मुने, आपली भेट फार दिवसांत झाली नाहीं. आपण खुशाल आहां ना ? व आपलें सर्व ठीक चाललें आहेना ? आपण आतां कोणकोणते देश हिंडून आलां ? यावेळीं मीं आपल्यासाठीं काय करूं ? देवर्षे, आपणच आमचा मुख्य आधार आहां. तरी काय करूं तें सांगावें.'

नारद—युधिष्ठिरा, फार दिवसांत तुझी भेट झाली नाहीं, म्हणून तर मीं तपोवनांतून येथें आलों. वाटेंत अनेक तीर्थें व गंगानदी यांचें मला दर्शन झालें.

युधिष्ठिर—महाराज, गंगातीरीं रहाणाऱ्या माझ्या माणसांकडून मला कळलें कीं महात्मे धृतराष्ट्र महाराज अत्यंत खडतर तप करीत आहेत. आपल्याला ते दिसले काय ? ते खुशाल आहेतना ? गांधारी, कुंती माता व सुतपुत्र संजय हींहि ठीक आहेत ना ? धृतराष्ट्राचें कसें काय चाललें आहे ? तुम्हीं त्यांना भेटले असल्यास त्यांचें वृत्त कळावें अशी इच्छा आहे.

नारद—युधिष्ठिरा, जरा चित्त शांत कर, आणि सर्व वृत्त तुला यथार्थपणें सांगतों तें ऐक. मला जें स्वतःला दिसलें व जें मी ऐकिलें तें सर्व सांगतों. तुम्हीं सर्वजण त्या वनांतून इकडे परत आल्यावर तुमचा पिता धृतराष्ट्र कुरुक्षेत्राहून गंगाद्वारीं गेला. त्याच्याबरोबर गांधारी व कुंती तसाच संजयहि होता व अग्निहोत्र बरोबर घेतल्यामुळें यज्ञ चालविणारे ब्राह्मणहि होते. तेथें तोंडांत दगडाचा तुकडा धरून वायुभक्षण करीत तुझा पिता तीव्र तप करूं लागला. सर्व मुनि त्याचा बहुमान करीत असतां त्या तपानें तो सहाच महिन्यांत वाळून आंतून हाडें व बाहेरून कातडी अशा स्वरूपाला आला. गांधारी पाण्यावरच राही. कुंती महिन्यांतून एकवेळ जेवी व संजय तीन दिवसांतून एकदां अन्न खाई. युधिष्ठिरा, यज्ञ चालविणारे ब्राह्मण विधिपुरःसर अग्नि प्रदीप्त करून त्यांना आहुति देत. धृतराष्ट्राला त्या कधीं समजत, कधीं न समजत. कारण तो राजा एका ठिकाणीं न रहातां वनांत फिरे व गांधारी कुंती व संजय हीं त्याच्या

मागून जात. संजय त्याचा हात धरून खांच खळग्यांतून त्याला हिंडवी व कुंतीचा हात धरून गांधारी फिरे.

असें चाललें असतां एकदां तो गंगाकाठानें फिरल्यावर प्रवाहांत स्नान करून आश्रमास यावयास निघाला. इतक्यांत मोठा वारा सुटला व वणवा भडकला व त्यानें सारें रान वेढून जाळून टाकिलें. त्या वेळीं मृगांचे कळप, सर्प, इत्यादि जळून जाऊं लागले असतां व वराहांचे समुदाय पाण्याच्या शोधार्थ धांवत सुटले असतां सगळें वन अग्नीनें व्यापून गेलें व भयंकर संकट उत्पन्न झालें. युधिष्ठिरा, अशा स्थितींत फारा दिवसांच्या उपासानें प्राणांची गति अगदीं मंदावून गेल्यामुळें तुझ्या मातांना पळून जाण्याची शक्ति राहिली नाहीं. इतक्यांत धृतराष्ट्राच्या अगदीं जवळ येऊन आग धडकली. तें जाणून तो सूतपुत्र संजयाला म्हणाला, 'सञ्जया, तुला अग्नीपासून जळण्याची जेथें भीति नसेल तेथें तूं पळून जा कसा. आम्हीं येथेंच आतां अग्निसात् होऊन उत्तम गतीस जातों.' धृतराष्ट्राचे हे निर्वाणीचे शब्द ऐकून संजय उद्विग्न झाला आणि त्याला उलट म्हणाला, 'राजा, अग्नीनें जळून मरण येणें हें अनिष्टच होय. पण या आगींतून सुटण्याचाहि कांहीं मार्ग मला दिसत नाहीं. तर अशा या प्रसंगीं काय करावें तें तूंच सांग.' संजयानें असें सांगितल्यावर धृतराष्ट्र पुनः म्हणाला, 'संजया, अरे घरांतून बाहेर पडलेल्यांना असा मृत्यु अनिष्ट नाहीं बरें. जल, अग्नि, वायु यांनीं मरणें अथवा प्रायोपवेशन म्हणजे मृत्यु येईपर्यंत उपाशीं रहाणें या गोष्टी तपस्व्यांना उक्तच आहेत. तरी तूं येथून निघून जा, उशीर लावूं नको.' संजयाला असें सांगून धृतराष्ट्रानें मन शांत केलें आणि पूर्वेस तोंड करून तो गांधारी व कुंती यांसह जेठा मारून बसला. त्याला पाहून संजयानें त्याला प्रदक्षिणा केली व योगधारणा करावयास सांगितलें व व्यासपुत्र ज्ञानी धृतराष्ट्रानें तसें केलें. इंद्रियें आवरून तो काष्ठवत् झाला व तशा स्थितींत गांधारी व कुंती यांसह तो वणव्यांत सांपडून भस्मसात् झाला. संजय मात्र त्यांतून निसटला व तो मला तापसांच्या घोळक्यांत गंगातीरीं दृष्टीस पडला. तेथें त्यानें त्या तपस्व्यांना हाक मारून सारा वृत्तान्त सांगितला व तेथून तो हिमालयाकडे निघून गेला. राजा, या प्रमाणें ह्या कुरुराज धृतराष्ट्राचा तसाच गांधारी व कुंती यांचा अंत झाला. वाटेनें जातांना त्या तिघांचीं शरीरें मला आढळलीं. अग्नि विझून गेल्यावर तेथील तपस्वी पुनः त्या तपोवनांत आले. धृतराष्ट्राच्या मृत्यूचें वृत्त ऐकून त्यांना मुळींच वाईट वाटलें नाहीं. कारण त्यांना उत्तम गति मिळाली, असें

त्यांना समजलें. युधिष्ठिरा, त्यांनींच मला तें सारें वृत्त सांगितलें. अशा रीतीनें धृतराष्ट्र व तुझ्या माता यांनीं स्वतःच अग्निसंस्कार करून घेतल्यामुळें त्यांच्याविषयीं शोक करणें युक्त नाहीं.'

वैशंपायन म्हणतो, राजा, नारदानें सांगितलेला वृत्तान्त ऐकून पांडवांचा शोक अनावर झाला. त्यांच्या अन्तःपुरांत तर हलकल्लोळ उडून गेला. नगरांतील लोकांनाहि धृतराष्ट्राच्या मृत्यूचें वर्तमान कळल्यावर फार वाईट वाटलें. युधिष्ठिर तर हात उभारून आईची आठवण काढून आक्रोश करूं लागला. भीम व इतर बंधूंनीं तोच प्रकार केला. कुंतीच्या वृत्तान्तानें स्त्रियांतहि आकांत उडविला. सर्वच जण धृतराष्ट्र व गांधारी जळून गेल्याचें ऐकून हळहळूं लागले. कांहीं वेळानें दुःखाचा वेग मंदावून आक्रोश बंद झाला, तेव्हां युधिष्ठिरानें जरा धैर्य आणून अश्रु आवरिले आणि तो बोलूं लागला. १५. ३. ३७

अध्याय ३८ वा.

[१ युधिष्ठिराचा विलाप]

(१) **युधिष्ठिर**—नारदमुने, माणसांचें केव्हां काय होईल हें समजणें फार कठीण आहे. अहो, तो महात्मा अनाथाप्रमाणें वनांत राहून उग्र तप करीत असतां जेव्हां आम्हीं त्याच्या आज्ञेप्रमाणें करीत होतों तेव्हां, ज्याला शंभर पराक्रमी पुत्र होते अशा प्रचंडबाहुशाली व सहस्र हत्तींचें बल असलेल्या त्या राजाला वणव्यांत जळून मरण येईल, असें कोणाच्या मनांत तरी आलें असतें काय? ज्याला सुंदर स्त्रियांनीं चौऱ्या वारून वारा घालावा, त्यावर वणव्यांत सांपडला असतां गृध्रांनीं वारा घालण्याचा प्रसंग यावा ना? झोंपी गेलेला असतां जो सूतमागधांच्या गाण्यानें जागा व्हावयाचा, त्याला मज पाप्याच्या कर्मांमुळें भूमीवर पडण्याची वेळ आली! गांधारीविषयीं मी शोक करीत नाहीं. भर्त्याचें व्रत चालवीत असतां मरण येऊन तिला पतिलोकाची प्राप्ति झाली आहे. पुत्रांचें भरभराटीचें ऐश्वर्य लाथाडून जिनें वनवास आवडीनें पत्करला, त्या कुंतीचेंहि मला वाईट वाटत नाहीं. पण हें आमचें राज्य, आमचें बल, आमचा पराक्रम व ज्यामुळें आम्हाला मेल्याप्रमाणें राहून जगावें लागत आहे, तो क्षात्रधर्म यांना मात्र धिक्कार असो. नारदा, कालाची गति खरोखर गहन आहे. नाहीं तर कुंती हें राज्य टाकून वनांत कां रे

जाती ? युधिष्ठिर. भीम, अर्जुन यांची माता आणि ती अनाथाप्रमाणें वनांत जळून मरते ! या गोष्टीचा विचार मनांत आला कीं मी मोहूनच जातों. खरोखर खाण्डववनांत अर्जुनानें अग्नीला तृप्त केलें तें व्यर्थ गेलें. कारण त्या कृतघ्नानें उपकारांची ओळख ठेविली नाहीं. ब्राह्मणाचा वेष घेऊन तो भिक्षा मागावयास आला व त्याला अर्जुनानें ती दिली; पण त्याच अर्जुनाच्या मातेला तो अग्नि जाळून टाकितो ! धिक्कार असो त्याला व अर्जुनाच्या सत्यप्रतिज्ञत्वाला ! नारद-मुने, धृतराष्ट्राला मंत्रहीन अग्नीचा संस्कार झाला ही गोष्ट तर मला अत्यंत दुःखदायक वाटते. तो कौरवाधिपति राजर्षि तपस्वी असतां त्याला अशा प्रकारचा मृत्यु यावा आणि तोहि त्याचे मंत्रपूत अग्नि वनांत पेटत असतांना ? माझ्या पित्याला भडाग्नीचा संस्कार मिळावा काय ? मला वाटतें, कृश होऊन अस्थिपंजर बनलेली कुंती अग्निभयानें 'हे युधिष्ठिरा, अरे भीमा,' अशा हाका मारून 'या संकटांतून सोडवा रे,' असें ओरडली असेल ! आणि अशावेळीं अग्नीनें तिला घेरलें असेल. स्वतःच्या पुत्रांपेक्षांहि सहदेव तिला प्रिय होता व तोहि तिची पाठ कधीं सोडीत नसे !'

राजा, युधिष्ठिराचा हा आक्रोश ऐकून पांडव एकमेकांना मिठ्या मारून रडूं लागले. युगान्तींच्या प्रलयप्रसंगीं प्राण्यांची जी अवस्था व्हावी ती त्यांची झाली. त्यांच्या रडण्याचा स्वर राजवाड्यांतून वर जाऊन आकाशापर्यंत भिडला व त्यानें सारें अंतरिक्ष भरून टाकिलें. १५. ३. ३८.

अध्याय ३९ वा.

[१. युधिष्ठिर धृतराष्ट्रादिकांचीं श्राद्धें करतो.]

(१) **नारद्**—युधिष्ठिरा, धृतराष्ट्रराजाला भडाग्नीचा संस्कार झाला असें नाहीं. त्या संबंधानें तेथें जें मीं ऐकलें तेंच तुला सांगतों. वायुभक्षण करून रहात असतां तो जेव्हां वनांत निघाला, तेव्हां इष्टि करून त्यानें ते अग्नि तेथेंच ठेवून दिले हें आपण ऐकलेंच आहे. त्याचे याज्ञिक ब्राह्मण जेव्हां तेथून गेले, तेव्हां त्यांनीं त्या निर्जन वनांत ते अग्नि तसेच ठेविले व आपण वाटेल तिकडे निघून गेले. तोच अग्नि पेटत पेटत त्या वनांत पसरला आणि त्यानें तें सारें वन जाळिलें असें त्या तापसांनीं मला सांगितलें. तात्पर्य धृतराष्ट्राला त्याच्या स्वतः-च्याच मंत्राग्नीचा संस्कार शेवटीं झाला व तेथेंच मीं त्याचें शरीर पाहिल्याचें मीं पूर्वींच सांगितलें. भागीरथीच्या तीरावर मला जे तापस आढळले, त्यांनींच मला

असें सांगितलें. तेव्हां स्वतःच्याच अग्नीशीं धृतराष्ट्राचा योग झाल्यामुळें त्याविषयीं शोक करणें युक्त नाहीं. तो उत्तम गतीला गेला आहे. तुझ्या मातेलाहि गुरुशुश्रूषेच्या बलावर मोठी सिद्धि मिळाली आहे यांत शंका नाहीं. राजा, आतां त्यांची उदकक्रिया कर. हेंच आतां करणें योग्य.

वैशंपायन—राजा, नारदाच्या सांगण्याप्रमाणें नंतर राजा युधिष्ठिर बंधूंसह व स्त्रियांसह बाहेर पडला. त्याच्याबरोबर राजभक्त असे प्रजाजन व नागरिकहि निघाले. एका वस्त्रानिशीं ती सारी मंडळी गंगेवर गेली व खालीं उतरून सर्वांनीं स्नानें केलीं. मग सर्वांनीं युयुत्सूला पुढें करून महात्म्या धृतराष्ट्राला तसाच गांधारी व कुंती यांनाहि नाम व गोत्र यांचा उच्चार करून तिलांजलि दिला. अशौच संपेपर्यंत ती सर्व मंडळी नगराबाहेरच राहिली. धृतराष्ट्र जेथें दग्ध झाला होता तेथून युधिष्ठिरानें विधि जाणणारीं माणसें त्या गंगाद्वाराजवळच्या स्थानीं पाठविलीं व त्यांना तेथें त्या मृतांचीं उत्तर कार्यें करावयास सांगितलें. त्यांच्या बरोबर त्यांच्यासाठीं द्यावयाचीं दानेंहि त्यानें पाठविलीं. नंतर बाराव्या दिवशीं युधिष्ठिरानें शुद्ध होऊन त्यांचीं विधियुक्त श्राद्धें केलीं व त्याप्रीत्यर्थ दक्षिणा दिल्या. धृतराष्ट्राला उद्देशून त्यानें सोने, रुपें, गाई व मूल्यवान् शय्या दिल्या. गांधारी व कुंती यांच्या प्रीत्यर्थहि तशींच पृथक् पृथक् उत्तम दानें त्यानें त्यांचीं नांवें घेऊन दिलीं. ज्या मनुष्याला ज्याची इच्छा झाली, त्याला तें त्यावेळीं मिळालें, मग तें शयन असो, भोजन असो, वाहन असो, कीं मणि, रत्नें अथवा दुसरें कांहीं द्रव्य असो. वाहनें, वस्त्रें, भोग, अलंकृत दासी, अशीं दानें युधिष्ठिरानें आपल्या मातांसाठीं दिलीं. अशा रीतीनें विविध श्राद्धें केल्यावर युधिष्ठिर हस्तिनापुरांत परत आला. त्याच्या सांगण्यावरून जीं माणसें गंगाद्वारीं गेलीं होतीं, तीं धृतराष्ट्रादिकांच्या अस्थि गोळा करून गंगेवर परत आलीं, तेव्हां माळा, गंध, इत्यादि साहित्यानें त्या अस्थींची विधिपुरःसर पूजा करण्यांत आल्यावर त्या गंगेंत सोडण्यांत आल्या. मग युधिष्ठिराचें सान्त्वन करून नारद आपल्या इष्ट स्थानीं निघून गेला.

राजा, याप्रमाणें धृतराष्ट्रानें युद्धानंतर हस्तिनापुरांत पंधरा व पुढें वनवासांत तीन अशीं अठरा वर्षें पुत्रविरहांत नित्य दानें देत काढिलीं. पण त्यानंतर ज्ञातिबांधव नष्ट झाले असल्यामुळें युधिष्ठिरानें मात्र अगदीं अस्वस्थमनानेंच राज्य चालविलें. १५. ३. ३९.

नारदागमनपर्व समाप्त. ३

आश्रमवासिक पर्व समाप्त.

मौसल पर्व १६

अध्याय १ ला.

[१. मुसलोत्पत्तीची कथा]

(१) **वैशंपायन**—राजा, युधिष्ठिरराजा राज्य करूं लागून छत्तिसावें वर्ष चालू झालें, तेव्हां एक दिवस त्याला चमत्कारिक दुश्चिन्हें दिसून आलीं. सोसाट्याचे शुष्क वारे वेगानें वाहून रेतीचा वर्षाव करूं लागले; पक्षी डावीकडून फिरत घिरट्या घालूं लागले; मोठमोठ्या नद्या गुप्त झाल्या; साऱ्या दिशा धुक्यानें भरून गेल्या; निखाऱ्यांचा वर्षाव करणाऱ्या उल्का आकाशांतून भूमीवर पडूं लागल्या; सूर्यबिंब धुळीनें आच्छादून गेलें; उदयकालीं सूर्य किरणरहित होऊन शिरोविहीन धडें नाचूं लागलीं; चंद्रसूर्यांना भयंकर खळीं पडूं लागलीं; भयसूचक अनेक उत्पात घडूं लागून मनाला उद्विग्न करूं लागले. त्या वेळीं यादवमंडळीचा मुसलाच्या निमित्तानें नाश झाल्याचें वृत्त युधिष्ठिराच्या कानीं आलें. श्रीकृष्ण आणि बळराम हेहि मुक्त होऊन गेले असें ऐकतांच त्यानें बंधूंना एकत्र बोलाविलें आणि पुढें काय करावयाचें याचा विचार चालविला. ब्रह्मदंडाच्या योगानें यादवांनीं एकमेकांचा संहार केला हें ऐकून पांडवाचें मन व्यथित झालें. समुद्र सुकून गेला, असें कोणी म्हटल्यास जसा त्यावर विश्वास बसणार नाहीं, तसा कृष्णाचा नाश झाला ही वार्ताहि कोणाला खरी वाटेना. मुसळानें केलेला यादवांचा नाश मनांत येऊन पांडवांना मोठा खेद झाला आणि आपले सर्व संकल्पच नष्ट झाले असें त्यांना वाटलें.

जनमेजय—मुने, श्रीकृष्ण जवळ असतांना अन्धक वृष्णि व भोज हे सारे वीर नष्ट झाले तरी कसे बरें ?

वैशंपायन—राजा, युधिष्ठिराच्या राज्यारोहणाच्या छत्तिसाव्या वर्षीं यादवांनीं मोठा अन्याय केला व काळाच्याच जणूं प्रेरणेनें त्यांनीं एकमेकांना मुसळांनीं ठार केलें.

जनमेजय—मुने, कोणाच्या शापामुळें ते वृष्णि, अंधक व भोज नाश पावले तें मला सविस्तर सांगावें.

वैशंपायन—राजा, एकदां असें झालें कीं, सारणप्रमुख यादवपुत्र नगराबाहेर खेळत असतां विश्वामित्र, कण्व, नारद हे तपोनिधि मुनि द्वारकेंत शिरत असलेले त्यांना दिसले. तेव्हां ते तरुण यादव सांबनामक कृष्णपुत्राला स्त्रीवेषानें

अलंकृत करून त्यांच्या जवळ गेले आणि दैवानें पीडिल्यासारखे त्या मुनींना म्हणाले, 'मुनिहो, ही बभ्रूची स्त्री पुत्राची इच्छा करीत आहे. तुम्ही ज्ञाते आहां, तरी हिला काय अपत्य होईल तें कृपा करून सांगा.'

ऋषींना फसविण्यासाठीं हा प्रश्न विचारिलेला असल्यामुळें त्यांनीं काय उत्तर दिलें पहा. ते म्हणाले, "वृष्णि व अंधक यांचा समूळ नाश होण्यासाठीं हा श्रीकृष्णाचा पुत्र सांब लोखंडाच्या भयंकर मुसळाला जन्म देईल व त्याच्या योगानें तुम्हीं उन्मत्त झालेले असतां दुष्टपणें एकमेकांचा मत्सर करून राम व कृष्ण यांवांचून सर्व कुळाचा उच्छेद कराल. बळराम देहत्याग करून समुद्रांत जाईल आणि कृष्ण भूमीवर पडला असतां जरा त्याचें शरीर फोडून टाकील.' त्या द्वाड मुलांवर रागावून विश्वामित्रादि मुनींनीं आपसांत ठरवून त्यांना असें उत्तर दिलें व तेथून ते श्रीकृष्णाकडे गेले. त्यांनीं सांगितलेलें वृत्त ऐकून कृष्णाला वृष्णींचा नाश होणार, हें समजून आलें व 'तसें ठरलेलेंच आहे' असें तो यादवांना म्हणाला. कृतान्ताच्या कामांत ढवळाढवळ करण्याचें त्या जगत्प्रभूच्या मनांत आलें नाहीं.

दुसऱ्या दिवशीं सांबाला मुसळ झालें. वृष्णि व अंधक यांच्या विनाशासाठीं जणूं तो यमदूतच अवतरला व त्यानें तीं दोन्हीं कुळें नष्ट करून टाकिलीं. उग्रसेन राजाला त्या मुलांनीं शापाचें वृत्त सांगून मुसळ दाखविलें असतां त्यानें खिन्न अंतःकरणानें त्याचें घांसून पीठ करावयास सांगितलें व तें समुद्रांत नेऊन टाकविलें. मग आहुकाच्या, रामाच्या, कृष्णाच्या व बभ्रूच्या आज्ञेवरून असा घोष नगरांत करविण्यांत आला कीं, 'वृष्णि व अंधक या कुलांत कोणीहि आजपासून सुरापान करूं नये. तसेंच कोणी नागरिकानेंहि तें करूं नये. ज्या कोणी तें केल्याचें समजेल, त्याला त्याच्या कुटुंबासह सुळावर चढविण्यांत येईल.' राजाच्या या आज्ञेवरून सर्वांना भय उत्पन्न झालें व सुरापान न करण्याचा नियम बळरामाच्या उपदेशानुसार तेथील सर्व लोकांनीं केला. १६. १–१.

अध्याय २ रा.

(१. द्वारकेंतील उत्पात).

(१) **वैशंपायन**—राजा, याप्रमाणें अन्धकांसह वृष्णि येणारा अनर्थ टाळण्याचा प्रयत्न करीत असतां काळ सर्वांच्या घरांवरून फेऱ्या घालूं लागला. डोक्यावर केस नसलेला काळा पिंगट भयंकर स्वरूपाचा तो काळपुरुष वृष्णींच्या घरांत

शिरून दिसेनासा होई. त्याला मारण्यासाठीं वृष्णिवीरांनीं सहस्त्रावधि बाण सोडावे, पण सर्व भूतांचा नाश करण्यास प्रवृत्त झालेल्या त्याला त्यांतील एकहि लागूं नये ! प्रत्येक दिवशीं भयंकर झंझावात सुटूं लागले. ते वाहूं लागले कीं अंगावर शहारे येत व वृष्णि आणि अंधक या कुलांचा नाश येऊन ठेपला असें वाटे. रस्त्यांतून उंदरांची वृद्धि भयंकर झाली. ते मडकीं फोडीत व भर दिवसा निजलेल्या माणसांचे केस व नखें खात. वृष्णीच्या घरांवर सारिका बसून चीची कुची असे शब्द रात्रंदिवस करीत व त्याला खळच पडत नसे. सारसपक्षी घुबडांसारखे ओरडत; मेंढ्या भालूसारखा शब्द काढीत. पांढऱ्या अंगाचीं व तांबड्या पायांचीं कबूतरें वृष्णि व अंधक यांच्या घरांतून वावरत. गाईंना गाढवांसारखीं वासरें होऊं लागलीं व खेचरांना उंटाचीं पिलें झालीं. कुत्र्यांना मांजरें व मुंगुसांना उंदीर झाले. वृष्णिजनांना पापकर्में करतांना लाज वाटेनाशी झाली. राम व कृष्ण यांवाचून सारे यादव ब्राह्मणांचा पितरांचा व देवांचा द्वेष करून गुरुंचा अवमान करूं लागले. स्त्रिया पतींना व पती स्त्रियांना अशीं एकमेकींना फसवूं लागलीं. अग्नि पेटविला असतां उलटा फिरे व त्याच्या काळ्यातांबड्या व किरमिजी ज्वाळा उठत. नगरांत सूर्य उगवण्याच्या व मावळण्याच्या वेळीं त्याच्या बिंबाभोंवतीं धडें नाचतांना दिसूं लागलीं. स्वयंपाकघरांत पदार्थ शिजून सिद्ध झाला कीं वाढतांना त्यांत सहस्त्रावधि किडे पडलेले दिसत. कोणी महात्मे पुण्याहवाचन किंवा शांतिपाठ करूं लागल्यास कोणी तरी धांवतें आहे असा भास होई, पण तेथें कोणी दिसेना. नक्षत्रें एकमेकांशीं आदळत व ग्रहांवर जाऊन धडकलेलीं सर्वांना दिसत, पण ज्याचें नक्षत्र त्याला मात्र दिसत नसे. वृष्णि व अंधक यांच्या घरात शंख वाजूं लागले कीं बाहेर भयंकर ध्वनि करणारे गर्दभ ओरडूं लागत.

असा तो काळाचा फेरा आलेला पाहून कृष्णाला समजून चुकलें कीं पुत्रशोकानें संतापून जाऊन गांधारीनें आपल्याला दिलेला शाप फळास येत आहे. कारण त्या पक्षांत तेराव्या दिवशींच अमावास्या आली व दुसऱ्या पक्षांतहि पौर्णिमा पुनः चवदाव्या दिवशीं पडली * व त्या दिवशीं चंद्रग्रहणहि आलें. भारतीय युद्धाच्या आरंभीं असाच प्रकार घडला होता. तेव्हां काळचक्राचा विचार करतां

---

* महाभारतांत महिन्याचा आरंभ कृष्णपक्षाच्या प्रतिपदेपासून व त्याचा अंत शुक्लपक्षाच्या पौर्णिमेला असा प्रकार आढळतो. आजहि उत्तर हिंदुस्थानांत पौर्णिमान्त महिने आहेत.

गांधारीनें सांगितलेलें छत्तिसावें वर्ष आलें असें कृष्ण समजला. दोन्ही सैन्यें पूर्वी युद्धास सज्ज होऊन उभीं राहिलीं असतां झालेले भयंकर उत्पात पाहून युधिष्ठिरानें जें म्हटलें होतें तसेंच घडून आलें. कृष्णानें या साऱ्या गोष्टी यादवांना सांगून त्या खऱ्या करण्यासाठीं सर्वांनीं तीर्थयात्रेला निघावें अशी आज्ञा पोडिली. त्याच्या आज्ञेचा सेवकांनीं घोष करून सर्वांना कळविलें कीं, 'सर्वांनीं समुद्रतीरीं तीर्थयात्रेला निघावें.' १६. १. २.

अध्याय ३ रा.

[१. कृतवर्मा आदिकरून यादववीर परस्परांना मारतात.]

(१) **वैशंपायन :**—राजा, कृष्णवर्णाची व पांढऱ्या दांतांची स्त्री रात्रौ हंसत द्वारकेंत शिरून स्त्रियांना स्वप्नांत लुबाडून धांवत असे. अग्निहोत्रगृहांत किंवा भर घरांत अथवा मोठ्या वाड्यांतहि भयंकर गिधाडें आपल्याला खाऊन टाकीत आहेत असें वृष्णि व अंधक यांना स्वप्नांत दिसे. भयंकर राक्षस घरांत शिरून त्यांचे अलंकार, छत्रें, ध्वज, कवचें, इत्यादि चोरून नेतांना दिसत. कृष्णाला दिलेलें पोलादी वज्रणाभचक्र यादव मंडळी पहात असतां आकाशांत निघून गेलें. दिव्य व सूर्यासारखा तेजस्वी रथ जोडला असतां दारुकाच्या देखत मनोवेगानें धांवणारे चार घोडे आपणच होऊन त्याला समुद्राकडे घेऊन गेले. राम व कृष्ण यांचे जे ताल व सुपर्ण नांवाचे मोठे आवडते ध्वज होते ते वरच्यावर अप्सरांनीं काढून नेले व नेतांना ओरडून सांगितलें कीं 'तुम्हीं जा आतां तीर्थयात्रेला!' त्या प्रमाणें सर्व यादव स्त्रियांसह तीर्थयात्रेस जाण्याच्या इच्छेनें सिद्धता करूं लागले. नाना प्रकारचीं मांसें, मद्यें व इतर खाद्यपेयें घेऊन ते सारे सैन्यासह नगराबाहेर गेले. रथ, हत्ती, घोडे इत्यादि वाहनांवर बसून ते तेजस्वी वीर ठरल्याप्रमाणें प्रभास क्षेत्रीं जाऊन घरासारखे राहिले. त्यांच्या बरोबर स्त्रिया व खाद्यपेयें भरपूर होतीं. तेथें समुद्रकांठीं ते तळ देऊन राहिले हें पाहून त्यांचा निरोप घेऊन मोक्षज्ञानी उद्धव निघून गेला. कृष्णाला हात जोडून नमस्कार करून तो निघाला, तेव्हां यादवांचा होणारा क्षय लक्षांत घेऊन त्यानें त्याला थांबविण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. तो निघाला व आपल्या तेजानें अंतरिक्ष भरून टाकीत चालला हें त्या कालचक्राच्या फेऱ्यांत सांपडलेल्या यादवांनीं पाहिलें. मग त्या महात्म्यांनीं ब्राह्मणासाठीं म्हणून जें अन्न

सिद्ध केलें होतें, तें मद्याच्या वासानें भरून गेल्यामुळें वानरांना देण्यांत आलें. यादवांनीं नंतर तुताऱ्यांच्या गर्जनेंत व नटनर्तकांच्या नाचण्यागाण्याच्या नादांत मद्यपानाला आरंभ केला. कृष्ण जवळ असतां कृतवर्म्याला घेऊन बळरामानें व युयुधान, गद, बभ्रु, इत्यादिकांनींहि मद्यपान केलें! मग सर्व मंडळी बसली असतां मदोन्मत्त झालेला युयुधान कृतवर्म्याला हंसून व त्याचा अवमान करून म्हणाला, 'हार्दिक्या, मेलेल्या माणसांप्रमाणेंच निजलेल्यांनाहि कोणता खरा क्षत्रिय ठार मारील बरें? पण तूं तसें केलें व तें तुझें कृत्य यादव सहन करणार नाहींत!' त्यावर हार्दिक्याची चेष्टा करून वीरश्रेष्ठ प्रद्युम्नानें युयुधानाच्या भाषणाला अनुमोदन दिलें. कृतवर्म्याला अर्थात् त्यामुळें मोठा राग आला व डाव्या हातानें युयुधानाकडे तिरस्कारानें बोटें दाखवीत तो त्याला म्हणाला, 'अरे, ठाऊक आहे. भूरिश्रवा युद्धांत हात तुटून प्रायोपवेशन करीत असतां त्याचा क्रूरपणें वध करून त्याला तूंच वीरानें पाडिलेंस ना?' हें ऐकून कृष्णाला राग आला व त्यानें त्याच्याकडे जर तिरक्या क्रुद्ध दृष्टीनें पाहिलें. तेव्हां सात्यकीनें स्यमंतक मण्याची व सत्राजिताची कथा सांगून कृष्णाला त्या प्रकरणाची आठवण करून दिली. ती ऐकून सत्यभामेला राग आला व ती कृष्णाच्या मांडीवर बसून रडत रडत त्याला चेव आणूं लागली. मग सात्यकि रागारागानें उठला व म्हणाला, सत्यभामे, 'पांची द्रौपदी पुत्र, धृष्टद्युम्न व शिखंडी यांची जी गति झाली त्याच गतीला मीहि खरोखर जातों. ज्या दुरात्म्या कृतवर्म्यानें धृष्टद्युम्नादि मंडळी झोंपीं गेली असतां अश्वत्थाम्याला साह्य करून त्यांचा वध केला, त्याचें आयुष्य व कीर्ति आज लयाला गेली?' असें बोलून तो खड्ग उपसून कृतवर्म्यावर धांवून गेला व त्याचें शिर रागानें त्यानें तोडून टाकिलें. कृष्ण हें पहात राहिला. पण सात्यकि आणखी दुसऱ्यांनाहि जेव्हां मारूं लागला, तेव्हां मात्र त्याला अडवावयास तो धावत पुढें गेला. मग सगळे कालचक्राच्या फेऱ्यांत अडकलेले ते यादव, भोज व अन्धक एकत्र झाले व सात्यकीला आवरूं लागले. पण काळाचा ओघ जाणून कृष्णानें त्यांचा राग मुळींच धरला नाहीं. पण मद्याच्या मदानें धुंद होऊन कालानें प्रेरणा केल्यावरून त्यांनीं उष्ट्या मद्याच्या भांड्याचे सात्यकीवर प्रहार केले. त्यावर मारा होत आहे असें पाहून रुक्मिणीपुत्र प्रद्युम्नाला त्वेष चढला. तो त्याला सोडविण्यासाठीं पुढें धांवून गेला व भोजांवर तुटून पडला. इतक्यांत सात्यकि अंधकांवर चालून गेला. ते पराक्रमी वीर लढत असतां प्रतिस्पर्धी वीरांच्या बहुसंख्येमुळें कृष्णाच्या देखत मारिले गेले.

आपला पुत्र प्रद्युम्न व शिनिपुत्र सात्यकि मरण पावले, हें पाहून मात्र कृष्णानें रागानें मूठभर लवे उपटले व जो समोर दिसेल त्यावर त्यांचा प्रहार केला. त्या लव्यांचें वज्रासारखें दणगट मुसल बनल्यामुळें त्याच्या प्रहारानें यादव पटापट मरूं लागले. मग सर्वांचा मोठा कल्होळ झाला व काळाच्या प्रेरणेनें त्या अंधक, भोज, शैनेय, वृष्णि, इत्यादि वीरांनीं मुसळांच्या प्रहारानें एकमेकांना ठार केलें. जो कोणी रागानें त्या लव्यांपैकीं एकादा उपटी, त्याच्या हातीं तो वज्रासारखा होई. गवताचें मुसळ झालेलें त्या ठिकाणीं आढळून आलें, हा सर्व ब्रह्मदंडाचा प्रताप होय. राजा, याप्रमाणें ते यादव जें गवत उपटून दुसऱ्यांवर फेंकीत तें वज्रासारखें कडक मुसळ बने. मग त्या दंगलींत पुत्रानें पित्याला मारिलें, पित्यानें पुत्राला मारिलें, व एकमेकांनीं मदानें एकमेकांना मारून सर्वच यादव पतंग अग्नींत पडावे तसे मृत्युमुखीं पडले! ते मारले जात असतां कोणालाहि तेथून पळून जाण्याची बुद्धि झाली नाहीं, यांतच काळाचा फेरा कृष्णाला दिसून आला. तो मुसळ घेऊन उभा होता. पण जेव्हां सांब, चारुदेष्ण, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध, गद, हे पुत्र मरून पडलेले त्याला दिसले, तेव्हां त्यालाहि मनस्वी क्रोध आला व त्यानें उरल्या सुरल्या सर्वांना मारून टाकिलें. तें पाहून महातेजस्वी बभ्रु व दारुक हे त्याजवळ येऊन म्हणाले, 'कृष्णा, तूंच या बहुतेकांना ठार केलेंस. आतां राम कोठें आहे तें पाहूं या. तो जिकडे असेल तिकडेच आपणहि जाऊं.' १६. १. ३

अध्याय ४ था.

[१. बलराम व कृष्ण निजधामास जातात.]

(१) **वैशंपायन**:—राजा, मग दारुक, कृष्ण आणि बभ्रु हे तेथून निघाले ते मोठ्या त्वरेनें बलराम जेथें होता तेथें आले. तो एका झाडाखालीं एकान्तांत चिंतन करीत बसला होता. त्याला शोधून काढल्यावर कृष्ण दारुकाला म्हणाला, 'तूं आतां हस्तिनापुरास जा आणि यादवांचा सर्वस्वी नाश झाल्याचें हें वृत्त अर्जुनाला सांग. यादव ब्रह्मशापानें नष्ट झाले हें ऐकून तो इकडे तावडतोब येईल.' कृष्णाची आज्ञा होतांच हतबुद्ध झालेला दारुक रथांत बसून हस्तिनापुराकडे निघाला. तो गेल्यावर जवळ असलेल्या बभ्रूला 'लवकर द्वारकेस जा व तेथें स्त्रियांचें रक्षण कर, नाहीं तर द्रव्यलोभानें चोर त्यांना मारतील,' असें

सांगून कृष्णानें तिकडे पाठविलें. कृष्णाच्या आज्ञेवरून मदमस्त होऊन ज्ञातिबधानें गांगरून गेलेला बभ्रु जो निघाला, तोंच त्याला एका पारध्यानें लोखंडी मुद्गराचा तडाखा देऊन ठार केलें. याप्रमाणें बभ्रूचा वध झालेला पाहून कृष्ण बलरामाला म्हणाला, 'रामा, तूं येथेंच कांहीं वेळ रहा. मी द्वारकेस जाऊन स्त्रियांना ज्ञातिबांधवांच्या स्वाधीन करून येतों.' असें त्याला सांगून कृष्ण द्वारकेस गेला, व वसुदेवपित्याला म्हणाला, 'बाबा, अर्जुन इकडे येईतोंपर्यंत तुम्ही आपल्या स्त्रियांचें रक्षण करा. राम माझी वाट पहात वनांत बसला आहे, तिकडे मी जातों. यदूंचा नाश मीं आज डोळ्यांनीं पाहिला, तसा पूर्वी कुरुवीरांचा पाहिला. यादव जीवंत नाहींत त्या यादवनगरींत मला आतां रहाणें शक्य नाहीं. मी वनांत जाऊन रामाबरोबर तप करणार.' असें म्हणून व पित्याच्या पायां पडून कृष्ण त्वरेनें निघाला, त्यावेळीं स्त्रिया व मुलें यांनीं मोठमोठ्यानें रडून आकांत मांडिला. तेव्हां कृष्ण त्या आक्रोश करणाऱ्या स्त्रियांचा आरडाओरडा ऐकून मागें वळला व त्यांना म्हणाला, 'अर्जुन येथें येऊन तुम्हांला दुःखांतून सोडवील.' असें त्यांना सांगून तो निघाला व वनांत आला. बलराम तेथें एकान्तीं बसलेला त्याला दिसला. तो योगधारणा धरून बसला असतां त्याच्या मुखांतून एक प्रचंड श्वेतवर्णाचा नाग बाहेर आला व कृष्ण पहात असतां समुद्रांत गेला. त्याला सहस्र फणा असून त्याच्यामुळेंच सागर प्रतापशाली झाला होता. त्याचें शरीर पर्वताकार असून तोंड लाल होतें. तो आपलें मर्त्य शरीर टाकून निघाला तेव्हां समुद्रानें तसेंच दिव्य नागांनीं व पवित्र नद्यांनीं त्याचें स्वागत केलें. कर्कोटक, वासुकि, तक्षक, पृथुश्रवा, अरुण, कुञ्जर, मिश्री, शंख, कुमुद, पुंडरीक, धृतराष्ट्र, ऱ्हाद, क्राथ, शितिकंठ, चक्रमन्द, अनिषण्ड, दुर्मुख, अंबरीष, इत्यादि नाग व प्रत्यक्ष राजा वरुण असे त्याला सामोरे आले. त्यांनीं त्याचें अभिनंदन करीत स्वागत केलें व अर्घ्यपाद्य इत्यादिकांनीं त्याची पूजा केली. याप्रमाणें बंधु निजधामीं गेल्यावर दिव्यदृष्टीचा कृष्ण पुढें होणारें सर्व वृत्त जाणून त्या शून्य वनांत चिंतन करीत फिरतां फिरतां भूमीवर बसला. त्यावेळीं गांधारीनें पूर्वी त्याला सांगितलेल्या गोष्टी सर्व आठवल्या. दुर्वासानें उष्ट्या खिरीचा त्याच्या अंगाला लेप केला होता, तोहि त्याला आठवला व त्यावेळीं दुर्वास जें बोलला होता तेंहि त्याच्या लक्षांत आलें. कुरूंचा पूर्वी झालेला व वृष्णि आणि अंधक यांचा आतां झालेला नाश मनांत येऊन त्याला आपलाहि निर्याणकाळ आतां आला असें वाटलें व इंद्रियें आवरून तो त्रैलोक्याच्या रक्षणासाठीं

अत्रिमुनीच्या वचनानुसार ध्यान करीत बसला. तो परमेश्वर असतांहि देहापासून मुक्त होण्याचा त्यानें निश्चय केला व इंद्रियें, वाणी, मन यांचा निरोध करून व योगधारणा धरून तो स्वस्थ पडला. इतक्यांत हरिणांची पारध करण्याच्या हेतूनें जरा नांवाचा पारधी तेथें आला व त्याला योगसमाधींत पाहून तो हरिण आहे असें वाटल्यावरून त्यानें त्याच्यावर बाण सोडिला. तो बाण जो त्वरेनें आला तो कृष्णाच्या तळपायाला लागला. बाणाच्या पाठोपाठ तो पुनः घेण्यासाठीं जरा तेथें आला, तों त्याला योगसमाधींत असलेला पीताम्बरधारी अनेकबाहु पुरुष तेथें दिसून आला. तेव्हां आपल्या हातून त्या पुरुषाचा अपराध घडला असें समजून जरानें भीति वाटून त्याचे पाय धरिले. पण महात्म्या कृष्णानें त्याला धीर दिला आणि आपल्या तेजानें सारें अंतरिक्ष भरून टाकीत तो वर वर जाऊं लागला. तो स्वर्गास जाऊन पोंचला, तेव्हां इन्द्र, अश्विन, रुद्र, आदित्य, वसु, विश्वेदेव, सिद्ध, मुनि, गंधर्वांचे नायक, व अप्सरांचे तांडे, त्याचें स्वागत करण्यासाठीं पुढें आले. राजा, सर्वांचें आदिकरण असा तो अव्यय व उग्र तेजाचा योगाचार्य नारायण आपल्या तेजानें विश्व भरून टाकून आपल्या अतुल अशा स्थानीं विराजमान झाला. नंतर देव, ऋषि, चारण, गंधर्वनायक, सुंदर अप्सरा, सिद्ध, साध्य, इत्यादिकांनीं नम्र भावानें त्याची पूजा केली. देवांनीं त्याचें अभिनंदन केलें, ऋषींनीं ऋग्मंत्रांनीं त्याची पूजा केली, गंधर्वांनीं त्याची स्तुति गाईली व इन्द्रानेंहि प्रेमानें त्याचें अभिनंदन केलें. १६. १. ४.

अध्याय ५ वा.

[१. अर्जुनाचें द्वारकेस आगमन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, कृष्णाच्या आज्ञेवरून दारुक कुरुदेशीं जाऊन पांडवांना भेटला व मुसळाचें प्रकरण उपस्थित होऊन यादवांनीं एकमेकांचा संहार केल्याचें वृत्त त्यांना त्यानें निवेदन केलें. भोज, अंधक, कौकुर, इत्यादिकांसह यादव नष्ट झाले हें ऐकून पांडव शोकानें व्याप्त झाले व त्यांचें मन भीतीनें गांगरून गेलें. मग कृष्णाचा प्रिय मित्र अर्जुन त्यांचा निरोप घेऊन मामाला पहाण्यासाठीं तसाच निघाला. 'हें कांहीं खरें नसावें,' असेहि उद्गार त्याच्या तोंडून बाहेर आले. पण राजा, दारुकासह तो यादवपुरींत जेव्हां गेला, तेव्हां

पति मृत झालेल्या स्त्रीसारखीच द्वारकेची अवस्था त्याला आढळून आली. ज्या कृष्णाच्या सान्निध्यामुळें पूर्वीं आपण सनाथ आहों असा त्या स्त्रियांना विश्वास वाटे, त्यांना आपल्या रक्षणासाठीं अर्जुनाला येथें यावें लागलें, हें पाहून अत्यंत दुःख झालें व त्याला पाहून त्या मोठा आक्रोश करूं लागल्या. अर्जुनाला आलेला पाहून कृष्णाच्या सोळा सहस्र स्त्रियांनीं मोठा टाहो फोडला. त्यांना पहातांच अर्जुनाच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. कृष्ण व पुत्र यांनीं विरहित झालेल्या त्यांच्याकडे त्याला पहावेना. पूर्वीची द्वारका म्हणजे मोठी सुंदर महानदी होती. वृष्णि, अंधक, इत्यादिरूप जलप्रवाह तींत वहात होते. अश्वरूपी मासे व रथरूपी होड्या तींत वावरत होत्या. वाद्यांचे घोष व रथांचे खडखडाट यांच्या रूपानें तिच्या लाटांची गर्जना चालू असे. महाद्वाराजवळील पायऱ्याचें ठिकाण तिच्या डोहासारखें दिसत असे. रत्नें म्हणजे तिच्या पाण्यावर धरलेली शेवाळ होती. वज्रपाषाणाच्या तटबंधीनें तिला शोभा आणिली असून रस्त्याच्या बाजूनें वहाणारें पाणी हे तिच्यांतील भोंवरे होते. तिच्यांतील ठिकठिकाणचे चौक म्हणजे शांत डोहच असून रामकृष्ण हे तींतील मोठे सुसर तिचें रक्षण करीत होते. पण त्याच द्वारकारूपी नदीला कालपाशांत सांपडल्यामुळें आतां भयंकर अशा यमलोकांतील वैतरिणीचें रूप आलेलें अर्जुनाला दिसलें. तिचें वैभव नष्ट झालें, तींतील आनंद निमाला. जणूं शिशिरकाळांतील गारठून कोमेजलेली कमलिनीच ती झाली. अशा त्या द्वारकानगरीला व त्या कृष्णस्त्रियांना पाहून अर्जुन हुंदके देत व अश्रु ढाळीत भूमीवर पडला. त्याला सांवरण्यासाठीं सत्यभामा व रुक्मिणी रडत रडत धांवून आल्या. त्यांनीं त्याला उठवून सुवर्णाच्या आसनावर बसविलें आणि त्या त्याच्या भोंवतीं त्याला वारा घालीत उभ्या राहिल्या. मग सावध झाल्यावर अर्जुनानें कृष्णाची स्तुति करून व त्याच्या आठवणी सांगून त्या स्त्रियांचें सांत्वन केलें व त्यांना धीर दिला आणि तेथून तो वसुदेवमामाला भेटण्यासाठीं त्याच्याकडे गेला. १६. १. ५.

अध्याय ६ वा.

[१. अर्जुन व वसुदेव यांचा शोक-संवाद]

(१) **वैशंपायन** :—राजा, महात्मा वसुदेव पुत्रशोकानें अत्यंत दुःखित होऊन पडलेला अर्जुनाला आढळला. तेव्हां त्याचे डोळे पुनः पाण्यानें भरले व त्याच्या दुःखांत भर पडून त्यानें वसुदेवाचे पाय धरले. अर्जुनाचें मस्तक हुंगावें म्हणून वसुदेवानें उठण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याला उठवलें नाहीं. म्हणून हातांनींच त्याला त्यानें मिठी मारली व पुत्रांची आणि भाऊ, नातू इत्यादिकांची आठवण काढून तो रडूं लागला. तो म्हणाला, 'अर्जुना, ज्यांनीं शेंकडों राजे व दैत्य यांना जिंकलें ते माझे पुत्र माझ्या आतां दृष्टीस पडत नाहींत, आणि तरीहि मी जणूं अमर झाल्यासारखा जीवंत आहें. अर्जुना, जे तुझे दोघे शिष्य तुला अत्यंत प्रिय होते, त्यांच्याच द्वाडपणामुळें वृष्णिकुलाचा घात झाला! यादव वीरांपैकीं तेच दोघे अतिरथी होते. त्या प्रद्युम्न आणि युयुधानांची तूं किती प्रशंसा करीत असस. कृष्णाचे तर ते अत्यंत लाडके होते कीं रे! पण यादवकुलाच्या नाशाला तेच कारण झाले. मी त्या सात्यकीला, हार्दिक्याला, प्रद्युम्नाला कांहीं दोष देत नाहीं. ब्राह्मणाचा शापच या नाशाला एकंदरींत कारण झाला. केशी, कंस यांचा पाडाव करून ज्यानें त्यांना यमसदनीं पाठविलें, व चेदिराज शिशुपालाचा गर्व हरण केला, त्याचप्रमाणें निषादराज एकलव्य, कलिंग-राजा, मगधराजा, गांधारराजा, काशिराजा, मरुदेशचे राजे, तसेच पूर्व व दक्षिण भागांतील राजे व पर्वतीय गण यांचा दर्प ज्यानें नाहींसा केला, त्या कृष्णानें या सर्व प्रकाराची उपेक्षा केली. अर्जुना, नारद, इतर मुनि, इत्यादि तुम्हां सर्वांना, कृष्णाचा स्वभाव ठाऊकच आहे. त्यानें हा ज्ञातिवध सरळ उघड्या डोळ्यांनीं पाहिला. गांधारीचा व ऋषींचा शाप ठाऊक असतां त्यांच्या प्रतिकाराची त्यानें कांहींच व्यवस्था केली नाहीं, नित्य त्यांची तो उपेक्षाच करीत गेला. त्याला त्या शापांचा प्रतिकार करावयाची इच्छाच झाली नाहीं. अर्जुना, तुझा प्रत्यक्ष नातू अश्वत्थाम्याच्या अस्त्रानें मृत झाला असतां कृष्णाच्या सामर्थ्या-मुळें पुनः सजीव झाला. पण त्या तुझ्या मित्राला यादवांचें रक्षण करावेंसें वाटलेंच नाहीं. त्यामुळें पुत्र, नातू, भाऊ, मित्र, हे सगळे मरून पडले व त्यांना मृत झालेले पाहून मात्र तो मला म्हणाला कीं, 'आपल्या कुळाचा अंतकाळ आला, तेव्हां आतां अर्जुन येथें द्वारकेस येईल, त्याला तुम्हीं यादवांच्या नाशाचें वृत्त सांगा. तो लवकरच येथें येईल यांत शंका नाहीं. जो मी तोच अर्जुन व जो

अर्जुन तोच मीं, असें समजा व तो जसें सांगेल तसें करा. तोच स्त्रिया, बालकें व तुम्हीं स्वतः यांचीं प्रसंगानुसार और्ध्वदेहिकें करील. तो येथून परत गेला म्हणजे तटबंदीसह साऱ्या द्वारका नगरीला समुद्र बुडवून टाकील. मी कोणत्या तरी पवित्र ठिकाणीं जाऊन नियमानें वागून रामासह कालहरण करीन. अर्जुना, असें मला सांगून तो अचिंत्यपराक्रमी हृषीकेश मुलांसह माझा त्याग करून कोणत्याशा दिशेला निघून गेला आणि मी हा त्या तुझ्या दोघां बंधूंचें चिंतन करीत व ज्ञातिवधाचा विचार करीत कांहीं न खातां येथें पडलों आहें. माझी धड सुटकाहि होत नाहीं व धड नीटपणें माझ्यानें जगवतहि नाहीं. पण आतां तूं आलास हें बरें झालें. कृष्णानें सांगून ठेवल्याप्रमाणें सर्व व्यवस्था कर. अर्जुना, हें राज्य, या स्त्रिया, हीं रत्नें आतां तुझ्या स्वाधीन करून मीं आवडत्या अशा प्राणांचा त्याग करणार आहें. १६. १. ६

अध्याय ७ वा.

[१. अर्जुन कृष्णाच्या व इतर यादवांच्या स्त्रियांना घेऊन निघण्याची सिद्धता करतो. २. वसुदेवाचा अंत. ३. त्याचें व मृत यादवांचीं और्ध्वदेहिकें करून अर्जुन चालूं लागतो. ४. द्वारका समुद्रांत बुडते. ५ अर्जुनावर वाटेंत चोरांची धाड व त्याचें कुरुक्षेत्रीं आगमन. ६. रुक्मिण्यादि स्त्रिया सती जातात.

(१) **वैशंपायन**—राजा, वसुदेवमामानें असें सांगितलें असतां अर्जुन खिन्न झाला आणि दीनवदन करून त्याला म्हणाला, ' मामा, या नगरींतून यादववीर आणि माझे बंधु नाहींसे झाले असतांना मी येथें रहाणें शक्य नाहीं. राजा युधिष्ठिर, भीमसेन, सहदेव, नकुल आणि द्रौपदी हीं सहाहि आम्ही एकमताचीं आहोंत. युधिष्ठिराचाहि निर्याणकाल आतां जवळ आला आहे. तेव्हां त्या काळाला अनुसरून मी या सर्व यादवस्त्रियांना बालवृद्धांसह इंद्रप्रस्थाला नेतों. ' नंतर त्यानें दारुकाला पाठवून यादवांच्या अमात्यांना बोलावून घेतलें व त्यांच्याशीं बोलण्यासाठीं तो यादवांच्या सुधर्मानामक राजसभेंत गेला. तेथें कृष्ण, बलराम इत्यादि यादववीर नसल्यामुळें त्याला मोठें दुःख झालें. तेथें जाऊन तो आसनावर बसल्यावर सारे अमात्य आणि वेदवेत्ते ब्राह्मण त्याच्या भोंवतीं उभे राहिले. ते दीनवदन व विमनस्क होऊन गेले होते. पण त्यांच्या-

ऊनहि अर्जुनाची अवस्था दीन झाली असतां तो त्यांना म्हणाला, 'अमात्य हो, आतां मी वृष्णि व अंधक यांच्या माणसांना इन्द्रप्रस्थाला नेतों. कारण हें सर्व नगर समुद्रांत बुडणार आहे. तरी आपलीं काय असतील तीं वाहनें सज्ज करा व रत्नादि वस्तु काय घ्यावयाच्या असतील त्याहि घ्या. आतां इंद्रप्रस्थीं वज्र हा तुमचा राजा होईल. आजपासून सातव्या दिवशीं सूर्य उगवला असतां आपण सर्वांनीं बाहेर पडावयाचें आहे. त्या मानानें सर्व सिद्धता करा; वेळ लावूं नका.' अर्जुनाची ही आज्ञा ऐकून आपल्या स्वास्थ्याची काळजी करणाऱ्या त्या सर्वांनीं त्याप्रमाणें केलें. अर्जुनानें ती रात्र कृष्णाच्या मंदिरांत मोठ्या शोकांत व मोहांत सांपडून कशी तरी कष्टांत काढिली.

(२) दुसऱ्या दिवशीं शूरपुत्र प्रतापी वसुदेव योगसमाधि लावून उत्तम गतीला गेला. त्यावेळीं त्याच्या घरांत स्त्रियांनीं भयंकर रडून मोठा आक्रोश केला. त्यांनीं आपले केस विसकटून दागदागिने फेंकून दिले आणि हातांनीं ऊर बडवीत दीनवाणेपणें मोठा विलाप केला. देवकी, रोहिणी, भद्रा व मदिरा या वसुदेवाच्या वरिष्ठ स्त्रियांनीं पतीबरोबर चितारोहण केलें. अर्जुनानें त्याचें शरीर मोठ्या मूल्यवान् रथांत घालून माणसांकडून नगराबाहेर आणविलें. त्याच्याबरोबर द्वारकावासी सर्व प्रजाजन व नागरिकहि बाहेर आले. रथाच्या पुढें वसुदेवाचें आश्वमेधिक छत्र व देदीप्यमान अग्नि चालविले होते व त्यांच्या मागून पुरोहित चालत होते. देवकी आदिकरून त्याच्या चार राण्या दुसऱ्या अनेक अलंकृत स्त्रियांच्या घोळक्यामधून आपल्या सुनांसह चालत होत्या. महात्म्या वसुदेवाला जीवंतपणीं जें स्थान फार आवडत असे, तेथेंच त्याचें शरीर नेऊन त्याला अग्निसंस्कार करण्यांत आला. त्याच चितेवर त्याच्या पत्न्यांनीं पतिलोकीं जाण्याच्या इच्छेनें आरोहण केलें व त्यांच्यासह अर्जुनानें त्या शरीराला चंदनकाष्ठें व विविध उंची सुगंधी पदार्थ घालून अग्निसंस्कार दिला. त्यावेळीं अग्नि प्रदीप्त झाला असतां सामगायकांच्या सामांचा तसाच रडणाऱ्या बांधवांच्या रुदनाचा फारच मोठा ध्वनि झाला. मग त्या यादवकुमारांनीं वज्राला पुढें करून स्त्रियांसह सर्वांनीं वसुदेवाला तिलोदक दिलें. नंतर तत्संबंधीं धर्मकृत्यें करवून अर्जुन यादव जेथें मरून पडले होते, त्या स्थळीं आला. एकमेकांशीं कदन करून मरून पडलेल्या त्यांना पाहून तो अगदीं विव्हळ झाला; पण प्रसंगोचित असें सर्व कांहीं करून त्यानें त्यांच्या उत्तर क्रिया करविल्या. ब्रह्मशापानें लव्हांचीं मुसळें होऊन जे वध पावले होते, त्यांचीं और्ध्वदेहिकें

केल्यावर त्यानें रामकृष्णांचीं शरीरें शोधून काढविलीं आणि आप्तांच्या साह्यानें त्यांचेंहि दहन करविलें.

(३) याप्रमाणें सर्व मृतांचीं प्रेतकार्यें केल्यावर अर्जुन सातव्या दिवशीं घरीं जाण्यासाठीं रथारूढ झाला. घोडे, रथ, बैल, गाढवें, उंटें इत्यादि वाहनांवर बसून यादवांच्या स्त्रियाहि दुःखानें रडत रडत त्याच्या मागून निघाल्या. यादवांचे सेवकहि उंटांवर आणि रथांत बसून त्या अनाथ बालवृद्धांना स्त्रियांना आणि प्रजांना राखण्यासाठीं त्यांच्या बरोबर चालले. कोणी हत्तींवर बसणारे होते ते हत्तींवरून निघाले. शस्त्रधारी शरीररक्षकांसह सर्व यादवकुमार अर्जुनासमागमें निघाले. ब्राह्मण, क्षत्रिय, श्रीमंत वैश्य व शूद्र, तशाच कृष्णाच्या सोळा सहस्र स्त्रिया व इतरहि सहस्रावधि विधवा, हीं सर्व जणें कृष्णपौत्र वज्राला पुढें करून चालूं लागलीं. असें तें समुद्रासारखें अफाट पसरलेलें यादवमंडळ समागमें घेऊन महापराक्रमी अर्जुन हस्तिनापुराकडे जावयास निघाला.

(४) राजा, याप्रमाणें अर्जुनामागून द्वारकेंतील सर्व माणसें बाहेर पडून वाट चालूं लागलीं असतां मागें समुद्रानें आपल्या पाण्यांत रत्नसंपन्न अशी सर्व द्वारका नगरी बुडवून टाकिली. अर्जुन जसा जसा त्या नगरीपासून पुढें पुढें जाई, तसा तसा तो तो नगरीचा भाग समुद्र बुडवून टाकी ! तो अद्भुत प्रकार पाहून द्वारकावासी मंडळी ' काय हो हें दैव !' असें म्हणत अधिकाधिक वेगानें पुढें जाऊं लागली.

(५) वाटेंत अरण्यांत, पर्वताच्या पायथ्याशीं किंवा नदीकांठीं सोइस्कर ठिकाण पाहून विश्रांतीसाठीं तळ देत अर्जुन त्या यादवस्त्रियांसह पंचनद प्रांतीं आला, व तेथें पश्वादिकांना पुरेसें अन्न मिळेल अशा स्थळीं त्यानें निवास केला. अर्जुन एकटाच आहे व त्याच्या बरोबर अनाथ स्त्रियांचा घोळका आहे, असें पाहून चोरांच्या मनांत लोभ उत्पन्न झाला व त्यांनीं आपसांत खल करून बेत केला. ' हा अर्जुन अनाथ झालेला लहान मोठ्या माणसांना घेऊन आम्हांला न विचारतां चालला आहे व त्याच्या बरोबरचे वीर थकून गेलेले आहेत, ' असें म्हणून हातांत काठ्या घेतलेले ते आभीर आदिकरून लुटारू यादवमंडळीला लुटण्यासाठीं त्यांच्यावर धांवून आले. त्यांच्या भयंकर आरोळ्यांनीं सामान्य माणसें गर्भगळित होऊन गेलीं. त्या मंडळीला मारण्यास काळानेंच जणूं त्यांना पाठविलेंसें वाटतें. त्यांची चाल पाहून अर्जुन आपल्या अनुयायांसह मागें वळला व हंसत हंसत त्यांना म्हणाला, ' हे दुष्ट लोक हो, तुम्हांला जर जिवाची आशा

असेल तर माघारे फिरा, नाहीं तर माझ्या बाणांच्या माऱ्यानें छिन्न भिन्न होऊन शोक करण्याची पाळी तुमच्यावर येईल.' पण अर्जुनाच्या या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून ते यादवमंडळीवर तुटून पडले. तेव्हां अर्जुन आपलें प्रचंड गांडीव घेऊन मोठ्या यत्नानें त्याला दोरी चढवूं लागला. कसेंबसें तें त्यानें सज्ज केलें व शस्त्रास्त्रांचें तो स्मरण करूं लागला. पण त्यांतलें त्याला कांहींच आठवेना. अशी विकृति आपल्यांत झाली व आपल्या बाहूंचें वीर्य नष्ट झालें आणि दिव्य महास्त्रेंहि विनाश पावलीं, हें पाहून त्यानें लाजेनें मान खालीं घातली. त्या वेळीं स्त्रियांना पळवून नेणाऱ्या त्या चोरांना पिटून त्यांना परत आणण्याचें काम हत्तींवर, घोड्यांवर, रथांवर बसून लढावयास शिकलेल्या यादववीरांना मुळींच करतां आलें नाहीं. अर्जुनानें पराकाष्ठेचा प्रयत्न केला, पण स्त्रियांची संख्या मोठी पडली, त्यामुळें चोरांनीं चाल करून यादव योद्ध्यांच्या समक्ष त्या कित्येक सुंदर स्त्रियांना ओढून नेलें; पण दुसऱ्या कांहीं स्त्रिया कामबाधेमुळें आपणच त्यांच्याबरोबर निघून गेल्या! मग अर्जुनानें आपल्या गांडीवावरून बाण फेंकून यादवसेवकांच्या साह्यानें सहस्रावधि चोरांना ठार केलें. पण कांहीं काळानें ते बाण संपून गेले. पूर्वीं ते जसे अक्षय होते तसे आतां राहिले नाहींत. बाण संपले हें पाहून अर्जुन कष्टी झाला व धनुष्याच्या काठीनेंच तो चोरांना ठार करूं लागला. पण, राजा, त्याच्या देखत अनेक यादवस्त्रियांना घेऊन ते आभीर चोहोंकडे पळून गेले. 'काय हा दैवाचा खेळ!' असें म्हणून अर्जुन दुःखमग्न होऊन निःश्वास टाकूं लागला. अस्त्रांचा नाश झाला. बाहूचा पराक्रम नाहींसा झाला. धनुष्य निरुपयोगी ठरलें व बाण संपून गेले. तो अगदीं विषण्ण झाला व दैवाला बोल लावीत मागें वळला. 'हें कांहीं ठीक नव्हे,' असे उद्गार त्याच्या तोंडून निघाले. मग उरल्या सुरल्या यादवस्त्रिया व त्यांचें राहिलें साहिलेलें रत्नादि धन घेऊन तो कुरुक्षेत्रांत उतरला.

(६) राहिलेल्या यादवस्त्रियांना घेऊन अर्जुन कुरुक्षेत्रीं आला व तेथें योग्य ठिकाण पाहून त्यांची त्यानें व्यवस्था केली. हार्दिक्याचा पुत्र व उरलेल्या भोजस्त्रिया यांना त्यानें मार्तिकावत नगरांत ठेविलें आणि इतरांना बालवृद्धांसह इन्द्रप्रस्थास आणिलें. सरस्वतीच्या कांठीं सात्यकीच्या पुत्राची स्थापना करून त्यानें त्याच्याबरोबर कांहीं लहान मोठीं माणसें दिलीं आणि इन्द्रप्रस्थाचें राज्य वज्राला दिलें. अक्रूराच्या स्त्रिया तपस्विनी झाल्या. वज्रानें त्यांचें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला पण तो व्यर्थ गेला. रुक्मिणी, गांधारी, शैब्या, हैमवती व जांबवती

त्या कृष्णस्त्रियांनीं अग्निप्रवेश केला. सत्यभामा आणि दुसऱ्या कित्येक कृष्णाच्या आवडत्या स्त्रियाहि तप करण्याचा निश्चय करून वनांत गेल्या. द्वारकेंतील जे सेवक अर्जुनाबरोबर आले, त्यांची अर्जुनानें वांटणी करून कांहींना वज्राच्या स्वाधीन केलें. प्रसंग पडल्यामुळें ज्या गोष्टी कर्तव्य म्हणून अंगावर पडल्या त्या अर्जुनानें अश्रुपूर्ण नयनांनीं केल्यावर व्यासमुनि आपल्या आश्रमांत बसले होते त्यांना भेटावयास तो गेला. १६. १. ७.

अध्याय ८ वा.

[१. अर्जुन व व्यास यांचा संवाद. २ अर्जुनाचें हस्तिनापुरीं पुनरागमन.]

(१) **वैशंपायनः**—अर्जुन व्यासाच्या आश्रमांत गेल्यावर ते एकान्तीं बसलेले त्याच्या दृष्टीस पडले. त्यांच्याजवळ जाऊन तो उभा राहिला आणि मी अर्जुन आहें असें म्हणून त्यानें त्यांना नमस्कार केला. व्यासांनीं त्याचें स्वागत करून प्रसन्न मनानें त्याला खालीं बसावयास सांगितलें. पण तो अस्वस्थ चित्त असून वारंवार निःश्वास टाकीत आहे असें पाहून ते त्याला म्हणाले, 'अर्जुना, असा उद्विग्न कां दिसतोस? नखाचें, केशांचें, आंचळ्याचें किंवा मडक्याच्या तोंडाचें पाणी तुझ्यावर पडलें, कीं रजस्वलागमन तुझ्या हातून घडलें, कीं ब्राह्मणवध झाला, कीं तुझा युद्धांत पराभव झाला? आजपावेतों तुझा पराजय झाल्याचें मला समजलेलें नाहीं. मग आजच तूं असा खिन्न कां दिसतोस? मला ऐकण्यासारखें तुझ्या उद्वेगाचें कारण असेल तर मला तें लवकर सांग.'

अर्जुन—महाराज, मेघासारख्या सुंदर कान्तीचा तो कमलनयन श्रीकृष्ण रामासह देहत्याग करून स्वर्गीं गेला. प्रभास क्षेत्रावर अंगावर शहारे आणणारा प्रकार घडून आला. ब्राह्मणांच्या शापामुळें मुसळाचें प्रकरण उद्भवून साऱ्या यादववीरांचा आपसांत कलह होऊन नाश झाला. त्या सिंहांसारख्या अभिमानी शूरांनीं एकमेकांशीं युद्ध करून एकमेकांना ठार केलें! गदा, मुद्गर, शक्ति, इत्यादिकांचे प्रहार ज्यांनीं सहज करावे असे ते वज्रबाहु यादववीर लव्यांच्या मारानें वध पावले. काय काळाचा फेरा पहा! पन्नास सहस्र पराक्रमी यादव अशा रीतीनें एकमेकांकडून मारले गेले. त्यांच्या वधाचा विचार माझ्या मनांत वारंवार येऊन मन अगदीं अस्वस्थ होतें. तो विचार माझ्या मनाला सहन होत नाहीं. यादववीर व यशस्वी कृष्ण यांचें अशा रीतीचें मरणें म्हणजे समुद्र शुष्क होणें

किंवा पर्वत चळचळ कांपणेंच होय; तें कोणाला खरें वाटण्यासारखें असेल? आकाश खालीं पडलें, अग्नि थंड झाला, हें म्हणणें व कृष्ण मरण पावला असें म्हणणें, दोन्ही सारखींच अश्रद्धेय होत. तर, महाराज, कृष्णविरहित झालेल्या या जगांत रहाण्याची माझी आतां इच्छा नाहीं. पण याहूनहि दुःखाची गोष्ट अजून सांगावयाचीच आहे. ती आतां ऐका. तिचा विचार मनांत येतांच तें अगदीं विदीर्ण होऊन जातें. मुने, काय सांगूं! माझ्या देखत पंचनद प्रांतांतील आभीरांनीं आम्हांवर चाल करून यादवस्त्रिया हरण करून नेल्या! मी धनुष्य घेऊन दोरी चढवूं लागलों, तों ती माझ्यानें चढवेना. माझ्या बाहूंचें तें पूर्वीचें बल कोठें गेलें? माझीं निरनिराळीं अस्त्रेंहि मला आठवेनात; माझे बाण क्षणांत संपून गेले! तो अतुलबलशाली शंखचक्रगदाधारी कृष्ण माझ्या रथावर माझ्यापुढें बसून शत्रुसैन्याला जाळून टाकीत असतां मीं पाहिला, पण तो आतां कोठें आहे? युद्धप्रसंगीं ज्यानें प्रथम आपल्या केवळ तेजानें शत्रुसैन्याला जाळून टाकावें व मागाहून मीं बाण सोडून त्याचा नाश केला असें म्हणावें, असा प्रकार चाले. तो माझ्या पुढें आतां नसल्यामुळें मी मूर्च्छा पावतों. माझें मन अत्यंत दुःखित होऊन त्याला कशानेंच शांति मिळत नाहीं. त्या वीर श्रीकृष्णावांचून जगण्यांत मला कांहीं उत्साह वाटत नाहीं. कृष्ण येथून निघून गेला हें ऐकून सर्व दिशा मला शून्य झाल्या आहेत. माझे बांधव नष्ट झाले, माझें वीर्य नष्ट झालें. शून्य अंतःकरणानें मी इकडे तिकडे वावरत आहें. तरी आतां माझें हित कशानें होईल तें कृपा करून मला सांगा.

व्यास—कुरुश्रेष्ठ अर्जुना, ब्रह्मशापानें दग्ध होऊन वृष्णिवीर, अंधकवीर हे नाश पावले, तर आतां त्यांविषयीं शोक करणें तुला उचित नाहीं. तें तसें व्हावयाचेंच होतें व महात्म्या ऋषींनीं तेंच सांगितलें. कृष्णाला तें ठाऊक होतें; म्हणूनच सामर्थ्य असतांहि त्यानें त्यांच्या शापाची उपेक्षा केली. साऱ्या त्रैलोक्याची उलटापालट करण्यास समर्थ असलेल्या कृष्णाला ऋषींचा शाप फिरविणें कांहीं अशक्य नव्हतें! पृथ्वीचा भार हलका करण्यासाठीं जो तुझ्यावरील प्रेमामुळें तुझ्या रथावर सारथी म्हणून बसत असे, तो कृष्ण आपलें नेमलेलें कार्य केल्यावर शरीरत्याग करून आपल्या स्थानीं गेला. अर्जुना, तूंहि भीमाच्या व नकुलसहदेवांच्या साह्यानें देवांचें मोठें कार्य केलेंस. तुम्ही कृतकृत्य होऊन सिद्ध झालां. आतां तुमच्याहि निर्याणाची वेळ झाली आहे. बुद्धि, तेज, ज्ञान हीं सारीं उत्कर्षकालीं उत्पन्न होतात व अपकर्षकालीं लयास जातात. सगळ्या विश्वाच्या

बीजापोटीं मूळ काळ आहे व तोच त्याचा शेवटीं संहार करतो. तोच एकदां बलवान् असतो, तर पुन: दुर्बळ होतो. तो एकदां आज्ञा देणारा धनी होतो, तर पुन: दुसऱ्यांची आज्ञा पाळणारा सेवकहि होतो. तशींच तुझीं अस्त्रें तीं कृतकृत्य झाल्यावर आल्या वाटेनें निघून गेलीं. पुन: काळ येईल तेव्हां तींहि पुन: तुझ्या हातीं येतील. आतां तुम्हीं मिळविलेल्या उत्तम गतीला जाण्याची तुमची ही वेळ झाली आहे; आणि हेंच तुम्हांला आतां श्रेयस्कर आहे असें मला वाटतें.

(२) **वैशंपायन**—राजा, अमितपराक्रमी व्यासमुनींचें भाषण ऐकून अर्जुनानें त्यांचा निरोप घेतला व तो हस्तिनापुरीं परत आला. नगरींत प्रवेश केल्यावर तो युधिष्ठिराला भेटला आणि वृष्णि, अंधक, यादव यांच्या कुळाची जी अवस्था झाली ती सर्व त्यानें त्याला निवेदिली. १६. १. ८.

मौसलपर्व समाप्त.

महाप्रस्थानिकपर्व १७

अध्याय १ ला.

[१. युधिष्ठिराचा महाप्रस्थानाचा निश्चय. २ तो परीक्षिताला कृपाचार्यांच्या स्वाधीन करतो. ३ प्रजांची संमति घेऊन तो समुद्राकडे जावयास निघतो. ४ पांडवांची व अग्नीची भेट.]

(१) **जनमेजय**—मुने, तुम्हीं पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें यादवांच्या कुळांत मुसळावरून परस्परयुद्ध होऊन त्यांचा नाश झाला व कृष्णहि स्वर्गास गेला, हें वृत्त पांडवांच्या कानीं आल्यावर त्यांनीं पुढें काय केलें बरें ?

वैशंपायन—राजा, यादवांच्या नाशाचा वृत्तान्त ऐकून युधिष्ठिरानें महाप्रस्थानास निघण्याचा म्हणजे स्वर्गास जाण्यासाठीं गृहत्याग करून बाहेर पडण्याचा निश्चय केला व अर्जुनाला म्हटलें, 'अर्जुना, काळ सर्वांना जाळून टाकीत असतो. तरी तूंहि या काळपाशाचा विचार करणें योग्य आहे.' त्याचें म्हणणें ऐकून 'काळच खरा नित्य आहे, इतर सारें क्षणिक होय,' असा उद्गार अर्जुनानें काढिला आणि वडील बंधूच्या म्हणण्याला संमति दिली. अर्जुनाची अनुमति पाहून भीम, नकुळ व सहदेव यांनींहि तसेंच म्हटलें. याप्रमाणें त्या सर्वांचें एकमत झालें असतां, धर्मसाधनासाठीं गृहत्याग करून बाहेर जाण्याच्या

इच्छेनें त्यांनीं धृतराष्ट्रपुत्र युयुत्सूला बोलावून आणिलें आणि त्याच्या स्वाधीन सर्व राज्य केलें. परीक्षिताला राजा म्हणून त्यानें अभिषेक करविला आणि दुःखित अंतःकरणानें सुभद्रेला तो म्हणाला, 'सुभद्रे, हा तुझा नातू परीक्षित् आतां कुरुराज्याचा स्वामी झाला आहे. यदुकुलांतील उरलेल्या वज्रालाहि राज्याभिषेक केलेला असून परीक्षित् हस्तिनापुरांत व वज्र इन्द्रप्रस्थांत असे राज्य करतील. वज्राचेंहि परीक्षिताप्रमाणेंच तूं पालन कर, त्यांत अधर्माचा विचार मनांत आणूं नको.'

(२) सुभद्रेला असें सांगितल्यावर धर्मराजानें बंधूंना बरोबर घेऊन कृष्ण, वसुदेव, बलराम, इत्यादिकांचें निरलसपणें श्राद्ध केलें. त्यासाठीं त्यानें व्यास, मार्कंडेय, भारद्वाज, याज्ञवल्क्य, यांना प्रयत्नानें बोलावून मधुर भोजन घातलें आणि कृष्णाचें गुणकीर्तन करून रत्नें, वस्त्रें, गांव, रथ, अशीं विविध दानें त्याच्यासाठीं केलीं. त्या महाब्राह्मणांना शेंकडों स्त्रियाहि त्यानें दिल्या. नंतर कृपाचार्याला नागरिकांसह बहुमानानें हाक मारून त्याची युधिष्ठिरानें पूजा केली आणि परीक्षिताला शिष्य म्हणून त्याच्या स्वाधीन केलें.

(३) त्यानंतर युधिष्ठिरानें सर्व अमात्यवर्गाला एकत्र बोलाविलें व आपल्या मनांतील सर्व विचार त्यांना सविस्तर सांगितले. ते ऐकून अर्थातच त्या नागरिकांना व इतरांनाहि युधिष्ठिराचें म्हणणें रुचलें नाहीं व त्यांचें मन उद्विग्न होऊन गेलें. ते म्हणाले, 'महाराज, असें करूं नका.' पण काळाचा ओघ व धर्म जाणून त्यानें त्यांचें न ऐकतां त्यांची अनुमति मिळविली आणि बंधूंसह जाण्याचा निश्चय स्थिर केला. त्याप्रमाणें त्यानें आपल्या अंगावरील अलंकार काढून टाकून वल्कलें घेतलीं व भीम, अर्जुन, नकुळ, सहदेव आणि द्रौपदी यांनींहि तसेंच केलें. त्यांनींहि वल्कलें धारण केलीं. मग नैष्ठिक किंवा गृहत्यागेष्टि नीटपणें करून व आपले सर्व अग्नि पाण्यांत टाकून ते पुरुषश्रेष्ठ बाहेर पडले. त्यांना पाहून नगरांतील सर्व स्त्रियांना रडूं आलें. पूर्वीं द्यूतांत जिंकले गेल्यामुळें जसे ते वनांत निघाले, तसेच आजहि द्रौपदीसह ते निघाले, असें त्यांना वाटलें. पण पांडवांना स्वतःला मात्र जाण्याचा मोठा उत्साहच वाटला. ते पांच भाऊ, द्रौपदी व सातवा त्यांचा कुत्रा, अशी ती सात मंडळी सर्व विचार करून एकमतानें हस्तिनापुरांतून बाहेर पडली. अंतःपुरांतील सर्व स्त्रिया व नागरिक लोक त्यांच्यामागून बराच काल चालले व एकालाहि 'मागें फिरा' असें त्यांना सांगण्याचें सामर्थ्य नव्हतें. शेवटीं इतर सारी नगरवासी मंडळी परतली व युयुत्सूला घेऊन

कृपाचार्यांसह ते घरीं आले. राजा, मग नागकन्या उलूपीनें गंगाप्रवेश केला, चित्रांगदा मणिपुरास निघून गेली आणि इतर पांडवस्त्रिया परीक्षिताभोंवतीं राहिल्या.

पांडव व यशस्विनी द्रौपदी उपवास करून पूर्वेस तोंड करून चालूं लागलीं. गृहत्यागरूपधर्माचा अवलंब करून तीं निघालीं तीं अनेक देश, नद्या, सागर पहात गेलीं. युधिष्ठिर पुढें, त्याच्यामागून भीम, नंतर अर्जुन, नकुळ व सहदेव आणि सर्वांच्या मागून कमलचरणा द्रौपदी, अशा क्रमानें त्यांची मार्गक्रमणा चाले. त्यांच्यामागून त्यांच्याबरोबर एक तो कुत्रा मात्र निघाला. वाट चालतां चालतां तो क्रमानें लौहित्य समुद्राजवळ म्हणजे उदयाचलाकडील समुद्राजवळ आले.

(४) राजा, अर्जुनानें आपलें गांडीव धनुष्य बरोबर घेतलें होतें; कारण त्याला जडविलेल्या रत्नांचा लोभ त्याला सुटला नव्हता. तसेंच त्याचे अक्षय्य भातेहि त्याला टाकवले नव्हते. लौहित्य-पर्वताशीं आल्यावर तेथें त्यांच्यापुढें प्रत्यक्ष अग्नि मनुष्याचें प्रचंड रूप घेऊन वाट अडवून बसलेला त्यांना दिसला. त्यांना पाहून अग्नि म्हणाला, 'हे पांडु पुत्रांनों, मीं सर्वांना पावन करणारा अग्नि आहें. युधिष्ठिरा, भीमा, अर्जुना, तसेंच नकुळा व सहदेवा, माझें म्हणणें नीट समजावून घ्या. कुरुकुलश्रेष्ठहो, मीं अग्नि असून कृष्णाच्या व अर्जुनाच्या कृपेनें खांडववन पूर्वी जाळिलें. आतां हा तुमचा बंधु जो अर्जुन त्यानें आपलें तें गांडीव धनुष्य टाकूनच वनांत प्रवेश करणें बरें. त्याचा त्याला आतां कांहींच उपयोग नाहीं. महात्म्या कृष्णाच्या हातीं जें उत्तम चक्र होतें, तेंहि स्वर्गी निघून गेलें. तें कालान्तरानेंच त्याच्या हातीं पुनः येईल. हें धनुष्य वरुणापासून केवळ अर्जुनाच्या उपयोगासाठीं आणिलें होतें, तें आतां वरुणाचें वरुणाकडे जाणेंच अवश्य आहे.'

अग्नीच्या सांगण्यावरून सर्व बंधूंनींहि अर्जुनाला तसेंच सांगितलें व तदनुसार अर्जुनानें गांडीव धनुष्य व अक्षय्य भाते पाण्यांत फेकून दिले. मग अग्नि लगेच गुप्त झाला आणि पांडव तेथून दक्षिणेस तोंड करून पुढें चालूं लागले. समुद्राच्या उत्तर तीरानें जात जात ते नैर्ऋत्य दिशेकडे गेले आणि मग पुनः वळून त्यांनीं पश्चिम दिशा धरली. त्यांना वाटेंत समुद्रांत बुडून गेलेली द्वारका दिसली व तेथून ते उत्तरेकडे वळले; कारण योगमार्गानें जाण्यासाठीं त्यांना पृथ्वीला प्रदक्षिणा घालावयाची होती. १७. १. १.

अध्याय २ रा.

[१. द्रौपदीपासून आरंभ होऊन युधिष्ठिरावांचून सर्व पांडव एकामागून एक मरून पडतात.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, मनाचें नियंत्रण करून व योगयुक्त होऊन ती मंडळी उत्तर दिशेकडे चालली असतां त्यांना हिमालय महापर्वत दिसला. तो ओलांडून ते गेल्यावर त्यांना मोठें वाळवंट लागलें व त्या पलीकडे पर्वतश्रेष्ठ मेरु उभा असलेला दिसला. योगधर्म स्वीकारून तीं सर्व त्वरेनें चाललीं होतीं. तों इतक्यांत द्रौपदी योगभ्रष्ट होऊन भूमीवर पडली ! तिला पडलेली पाहून भीमसेनानें युधिष्ठिराला विचारिलें, ही कां बरें पडली ? या राजपुत्रीनें कोणताहि अधर्म केलेला नाहीं. मग हिच्या पडण्याचें कारण काय बरें असावें ? '

युधिष्ठिर—भीमा, आपल्यापैकीं अर्जुनाची ही अतिशय पक्षपाती असे. त्याचें फळ आतां ही भोगीत आहे.

वैशंपायन—राजा, भीमाला असें सांगून व द्रौपदीकडे न पहातां मन स्थिर करून ज्ञानी युधिष्ठिर पुढें चालला. मग थोडेंसें अंतर चालून गेल्यावर सहदेव भूमीवर पडला. त्याला पडलेला पाहून पुनः भीम युधिष्ठिराला म्हणाला, ' जो आपली सर्वांची निरहंकारपणें शुश्रूषा करण्यास तत्पर असे, तो हा माद्रीपुत्र सहदेव काय म्हणून भूमीवर पडला ? '

युधिष्ठिर—भीमा, आपल्यासारखा सुज्ञ दुसरा कोणीच नाहीं असें हा मानी, त्या दोषामुळें हा असा पडला.

वैशंपायन—राजा, भीमाला असें उत्तर देऊन व सहदेवाला सोडून युधिष्ठिर आपले उरलेले भाऊ व कुत्रा यांसह पुढें चालूं लागला असतां द्रौपदी व सहदेव यांना पडलेलीं पाहून दुःखानें विव्हळत नकुळहि खालीं पडला. त्या सुंदर स्वरूपाच्या भावाला पडलेला पाहून पुनः भीमानें युधिष्ठिराला विचारिलें ' जो धर्माचें बिनचूक आचरण करणारा असून नित्य आपल्या वचनांत असे, तो हा अप्रतिम स्वरूपाचा नकुळहि पडला पहा ! ' भीमाचें बोलणें ऐकून युधिष्ठिरानें उत्तर केलें, ' भीमा, नकुळाविषयीं विचारशील तर त्याला आपल्यापेक्षां रूपानें अधिक कोणीच नाहीं असें वाटत असे. आपणच काय तो सर्वांहून अधिक सौंदर्यवान् असें तो मानी. या कारणास्तव तो पडला. तर आतां पुढें चालूं लाग. ज्यानें जें कर्म केलें असेल, तो त्याचें फळ अवश्य भोगणारच. '

द्रौपदी, सहदेव व नकुळ हीं पडलीं असें पाहून पराक्रमी अर्जुनहि शोकानें व्याकुळ होऊन मरून पडला. तो इंद्रासारखा तेजस्वी वीर अर्जुन पडला असतां त्याच्या पडण्याचें कारण भीमानें युधिष्ठिराला विचारिलें व तो म्हणाला 'या महात्म्यानें कोणती असत्य गोष्ट थट्टेंत देखील उच्चारलेली मला आठवत नाहीं. मग हा जो पडला तो कसला परिणाम असावा?'

युधिष्ठिर—भीमा, एका दिवसांत मी शत्रूंना जाळून टाकीन असें अर्जुन एकदां म्हणाला, पण स्वतःला एवढा शूर मानीत असतां त्याला तसें करतां मात्र आलें नाहीं, त्या दोषामुळें हा पतन पावला. तो सर्व धनुर्धरांचा अपमान करीत असे. म्हणून कल्याणाची इच्छा करणारानें असें कधीं वागूं नये.

वैशंपायन—राजा, असें म्हणून युधिष्ठिर पुढें चालला, तोंच भीमहि खालीं पडला. त्यावेळीं त्यानें पडल्या पडल्या युधिष्ठिराला सांगितलें, 'दादा, दादा, हा मीहि तुझा प्रियबंधु पडलों पहा! माझें पतन काय कारणानें घडलें तें ठाऊक असेल तर मला सांगून टाक.'

युधिष्ठिर—भीमा, तूं अतिशय खात असस, व आपल्या शक्तीची फार घमेंड करीत असस. दुसऱ्यांचा त्यामुळें अपमान होई व त्यामुळें तूं हा भुईवर पडलास.

राजा, भीम याप्रमाणें पडला असतां त्याचाहि अधिक विचार न करतां युधिष्ठिर तसाच पुढें चालला. एकटा कुत्रा मात्र तुला पूर्वी अनेक वेळां सांगितल्याप्रमाणें त्याच्याबरोबर राहून त्याच्या पाठीमागून चालत होता. १७. १. २.

अध्याय ३ रा.

[१. युधिष्ठिराचें स्वर्गारोहण.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, इतक्यांत पृथ्वी व स्वर्ग आपल्या नादानें भरून टाकीत इन्द्र रथांत बसून युधिष्ठिराजवळ आला आणि त्याला रथांत बसावयास सांगूं लागला. पण आपले सारे बंधु मरून पडले असें पाहून दुःखाकुल झालेल्या युधिष्ठिरानें त्याला उत्तर दिलें, 'हे माझे भाऊ जे मरून पडले आहेत, ते जर माझ्यासह येत असतील तर मी रथांत बसेन. त्यांच्यावांचून स्वर्गास यावयाची माझी इच्छा नाहीं. तशीच ही जी सुकुमार व सुखाची संवय असलेली राजपुत्री द्रौपदी तिलासुद्धां आमच्याबरोबर येण्यास संमति दे.'

इन्द्र—युधिष्ठिरा, तुझे भाऊ अगोदरच स्वर्गीं गेले आहेत. तेथेंच तुला ते दिसतील. द्रौपदीहि त्यांच्यासमवेत आहे. त्यांच्याविषयीं तुला शोक करावयास नको. मनुष्यदेहाचा त्याग करून ते तिकडे गेले. पण तुला याच शरीरानें जातां येण्यासारखें आहे, यांत संशय नाहीं.

युधिष्ठिर—ठीक आहे. पण इन्द्रा, हा माझा कुत्रा माझा नित्य अगदीं निकटचा भक्त म्हणून मजजवळ राहिला आहे. तोहि माझ्यासमागमें आला पाहिजे. माझी बुद्धि दयाळु आहे, तिला निष्ठुरपणा सहन होत नाहीं.

इन्द्र—युधिष्ठिरा, माझ्यासारखी योग्यता व देवपणा तशीच ही स्वर्गलक्ष्मी व ही सिद्धि मिळवून तूं स्वर्गसुखें भोगण्यासाठीं येथें आला आहेस. तर आतां या कुत्र्याला सोडून दे. त्यांत निष्ठुर असें कांहीं नाहीं.

युधिष्ठिर—आर्या देवेन्द्रा, मी आर्य असल्यामुळें असलें अनार्य दुष्टकृत्य माझ्या हातून घडणें शक्य नाहीं. या स्वर्गलक्ष्मीच्या संगतीसाठीं जर मला भक्तांचा त्याग करावा लागणार असेल तर मला ती नकोच मुळीं.

इन्द्र—युधिष्ठिरा, स्वर्गलोकांत कुत्रे घेऊन येणाराला जागा नाहीं. तेथें जे क्रोधवश नांवाचे देव आहेत, ते कुत्रा बरोबर नेणाऱ्या अपवित्र माणसांचें दानधर्माचें पुण्य नष्ट करतात. तरी तूं कुत्र्याला सोडून दे आणि चल. तसें करण्यांत निष्ठुरपणा कसला ?

युधिष्ठिर—देवेन्द्रा, भक्तांचा त्याग करणें हें फार मोठें पाप असून ब्रह्म-हत्येच्या तुलनेचें आहे. यास्तव कांहीं झालें, तरी मला माझ्या स्वतःच्या सुखा-साठीं या कुत्र्याचा त्याग करावयाचा नाहीं. भीतिग्रस्त भक्ताला आपलें कोणी रक्षण करणारें नाहीं, असें वाटून प्राणरक्षणासाठीं तो जवळ आला असतां त्याचा त्याग करणें, हें माझ्यानें प्राणान्तींहि होणार नाहीं. माझें तसें नित्य व्रतच आहे.

इन्द्र—युधिष्ठिरा, जें दान दिलें असेल किंवा अग्नीला आहुति म्हणून अर्पिलें असेल तें जर कुत्र्यानें पाहिलें तर क्रोधवश त्याचें फळ नष्ट करतात. यास्तव तूं या कुत्र्याला सोडून दे. तसें केल्यानेंच तुला देवलोक मिळणार आहे. तूं भावांना टाकलेंस व प्रिय द्रौपलादीहि सोडून आलास. हा लोक तूं आपल्या कर्मानें मिळविला आहेस. एवढा मोठा त्याग केला असतां आज तुला या कुत्र्याचा त्याग करण्याचें धैर्य होत नाहीं. काय हा मोह तुला पडला !

म. भा. १२–४२

युधिष्ठिर—इन्द्रा, मृत माणसांशीं जीवंत माणसाला प्रेम काय किंवा भांडण काय कांहींच करतां येत नाहीं, हें सर्वांना ठाऊकच आहे. माझे भाऊ मरण पावले, त्यांना जीवंत करण्याचें मला सामर्थ्य नाहीं. म्हणून मीं त्यांना सोडिलें. ते जीवंत होते तों नाहीं सोडिलें. शरणागताला भय दाखविणें, स्त्रीचा वध करणें, ब्राह्मणाचें द्रव्य चोरणें व मित्राशीं द्वेष धरणें, हीं चार जीं मोठीं पापें आहेत, त्यांच्याच योग्यतेचें हें भक्तत्यागाचें पातक आहे, यांत मला कांहीं शंका वाटत नाहीं.

वैशंपायन—राजा, धर्मराज युधिष्ठिराचें हें भाषण ऐकून धर्मस्वरूपी इन्द्राला मोठा संतोष वाटला व तो त्याची स्तुति करून गोड शब्दांनीं त्याशीं बोलूं लागला. तो म्हणाला, 'युधिष्ठिरा, तूं खरोखर थोर कुलीन आहेस. पित्या-सारखी वागणूक, बुद्धि व ही तुझी सर्व प्राण्यांविषयीं दयार्द्रबुद्धि यांनीं तुझा थोरपणा व्यक्त केला आहे. बाळा, पूर्वी द्वैतवनांत मीं तुझी परीक्षा एकदां घेतली. त्याठिकाणीं पाण्यासाठीं तुझे सारेच बंधु तडफडत मरून गेले असतां तूं भीमार्जुनांना सोडून नकुळ जीवंत व्हावा म्हणून म्हटलेंस. त्यावेळीं दोन्ही मातां-विषयींची तुझी साम्यबुद्धि दिसून आली. हा कुत्रा आपला भक्त आहे हें जाणून त्याच्या अभावीं इन्द्राच्या रथाचाहि त्याग केलास. यास्तव साऱ्या स्वर्ग लोकांत तुझ्यासमान दयार्द्र बुद्धीचा दुसरा कोणीहि नाहीं. म्हणून तुला याच शरीरानें अक्षय्य लोक मिळाले आहेत. तुला दिव्य व श्रेष्ठ गति मिळाली आहे.' यमधर्मानें असें सांगितल्यावर इन्द्र, मरुत्, अश्विन, इत्यादि देवांनीं व देवर्षींनीं युधिष्ठिराला रथावर बसविलें आणि ते सिद्ध वाटेल तिकडे जाण्यास समर्थ असल्यामुळें आपल्या विमानांतून आपआपल्या ठिकाणीं गेले. धर्मराज त्या रथांत बसून त्वरेनें वर गेला. त्याच्या कांतीनें सारें अंतरिक्ष भरून गेलें. तेव्हां देवलोकीं रहाणारा व सर्व लोकांची माहिती असणारा तपस्वी व बोलका असा नारदमुनि मोठ्यानें म्हणाला, 'जे राजर्षि आजवर येथें आले, त्या सर्वांची कीर्ति झांकून टाकून युधिष्ठिर सर्वश्रेष्ठ झाला आहे. आपल्या कीर्तीनें, प्रतापानें व सुंदर आचरणानें शरीरासह येथें आलेला दुसरा कोणी याच्यावांचून आम्हीं ऐकिला नाहीं. युधिष्ठिरा, भूमीवर असतांना जीं तेजें तूं स्वर्गांतील म्हणून पाहिलींस, तीं ही देवांचीं सहस्त्रावधि मंदिरें पहा.' नारदाचें बोलणें ऐकून युधिष्ठिर देवांना व राजर्षींना हाक मारून म्हणाला, 'माझ्या बंधूंचें जें कांहीं बरें वाईट किंवा पवित्र अथवा पापयुक्त

स्थान असेल, तेथेंच जावयाची माझी इच्छा आहे, दुसरें ठिकाण मला नको आहे.'

हें युधिष्ठिराचें दयार्द्र भाषण ऐकून इन्द्रानें उत्तर केलें, 'धर्मराजा, तूं याच ठिकाणीं रहा. आपल्या शुभ कर्मांनीं तूं हें मिळविलें आहेस. मनुष्यलोकांतील स्नेहसंबंध तूं येथेंहि कशाला ओढून आणतोस? दुसऱ्या कोणत्याहि मनुष्याला मिळाली नाहीं अशी मोठी सिद्धि तुला मिळाली आहे. तुझ्या भावांना हें स्थान मिळालेलें नाहीं. तुला अजून मनुष्यलोकांतील विकार सोडीत नाहींत. अरे, हा स्वर्ग आहे. हे पहा देवर्षि, सिद्ध व देव.' इन्द्र असें सांगत असतां युधिष्ठिर त्याला पुनः म्हणाला, 'देवेन्द्रा, त्या माझ्या बंधूंवांचून येथें रहाण्याची माझी मुळींच इच्छा नाहीं. जेथें माझे भाऊ असतील तिकडेच मलाहि जावयाचें आहे. ती कृष्णवर्णाची व बुद्धि आणि सत्वगुण यांनीं संपन्न अशी स्त्रीश्रेष्ठ द्रौपदी जेथें गेली असेल तेथेंच मलाहि जावयाचें!' १७.१.३.

महाप्रस्थानिकपर्व समाप्त.

स्वर्गारोहणपर्व १८.

अध्याय १ ला.

[१. स्वर्गांत गेल्यावर युधिष्ठिर आपल्या भावांना व कर्ण, धृष्टद्युम्न, इत्यादिकांना मिळालेल्या स्थानांची चवकशी करतो.]

(१) **जनमेजय**—मुने, माझ्या थोरल्या आजोबांना म्हणजे पांडवांना, तसेंच धृतराष्ट्रपुत्रांना स्वर्गीं गेल्यावर कोणतीं स्थानें मिळालीं हें मला कळावयास पाहिजे आहे. आपण माझ्या मतें सर्व जाणणारे आहां. व्यासमहर्षींनीं आपल्याला तसें सामर्थ्य दिलें आहे.

वैशंपायन—राजा, युधिष्ठिर आदिकरून तुझे थोरले आजोबा स्वर्गांत गेल्यावर त्यांनीं तेथें काय केलें तें ऐक. तेथें गेल्यावर युधिष्ठिरानें पाहिलें कीं, दुर्योधन कान्तियुक्त होऊन आसनावर बसला आहे. तो सूर्याप्रमाणें तळपत असून वीराच्या शोभेनें संपन्न होऊन तेजस्वी देव आणि पुण्यकर्मे साध्य यांच्या

समुदायांत बसला होता. त्याला तसा पाहून युधिष्ठिराला राग आला आणि तो एकाएकीं तेथून मागें वळला. तो मोठ्यानें म्हणाला, 'अदूरदर्शी व लोभी अशा दुर्योधनासह मी येथें राहूं इच्छित नाहीं. त्याच्यामुळेंच आम्हांला पूर्वी वनवासाचे क्लेश पडले व पुढें मित्र, बांधव, इत्यादिकांची युद्धांत हत्या करावी लागून राज्याचा नाश करावा लागला. आमची पत्नी द्रौपदी वडिलांसमक्ष भरसभेंत ओढून आणण्यांत आली ती याच्यामुळेंच. देवहो, मला दुर्योधनाचें तोंड पहाण्याची इच्छा नाहीं. जिकडे माझे भाऊ आहेत तिकडेच मींहि जातों.'

युधिष्ठिराच्या भाषणावर नारद हंसून म्हणाला, 'युधिष्ठिरा, छे, छे; असें बोलूं नको. स्वर्गांत रहावयास आल्यावर कसलाहि पूर्वीचा विरोध नष्ट होतो. तर तूं दुर्योधनाविषयीं असें मुळींच बोलूं नकोस. मी काय म्हणतों तें ऐक. हा दुर्योधन राजा देवांना पूज्य झाला आहे. तसाच तो स्वर्गांत रहावयास आलेल्या राजश्रेष्ठांना मान्य झाला आहे. ज्यांनीं ज्यांनीं म्हणून युद्धामध्यें आपल्या शरीराचा होम करून वीरलोकांची प्राप्ति करून घेतली ते सर्व देवांसमान झाले आहेत. महाभयंकर प्रसंगींहि निर्भयपणें वागल्यामुळें या दुर्योधनाला क्षात्रधर्मानुसार हें स्थान मिळालें आहे. यास्तव, युधिष्ठिरा, द्यूतप्रसंगीं जो प्रकार घडला, अथवा द्रौपदीला जे क्लेश झाले, त्यांचा विचार आतां मनांत आणूं नकोस. तसेंच, तुमच्या बांधवांकडून जे दुसरेहि क्लेश तुम्हांला झाले, ते मग युद्धप्रसंगींचे असोत वा इतर प्रसंगींचे असोत, त्यांची आठवण आतां बुजवून टाक आणि दुर्योधनाशीं सलोख्यानें व न्यायानें वागूं लाग. हा स्वर्ग आहे. येथें वैराचें काम नाहीं ?

नारदानें असें सांगितलें तेव्हां युधिष्ठिर उलट त्याला म्हणाला, 'मग माझे भाऊ कोठें आहेत? जर अधर्मी, पापी व मित्रद्रोही दुर्योधनाला हे सनातन वीरलोक प्राप्त झाले, तर जे माझे भाऊ सत्यवचनी, सत्यप्रतिज्ञ, शूर, व्रतशाली, थोर मनाचे होते, त्यांना कोणते लोक मिळाले, हें पहाण्याची माझी इच्छा आहे. दुर्योधनामुळेंच घोडे, हत्ती, माणसें, इत्यादिकांसह राज्याचा नाश झाला व आम्हीं वैराचा प्रतिकार करतांना क्रोधानें जळून गेलों. सत्यप्रतिज्ञ महात्मा कुंतीपुत्र कर्ण कोठें आहे? धृष्टद्युम्न, सात्यकि, तसेंच धृष्टद्युम्नाचे पुत्र हे कोठें आहेत? तेहि क्षात्रधर्मानुसार शस्त्रांनींच युद्धांत वध पावले होते. माझे मित्र विराट, द्रुपद, धृष्टकेतु, चेकितान, इत्यादि राजे तरी मला कोठें दिसतील? शिखंडी,

द्रौपदीचे पुत्र, पराक्रमी अभिमन्यु, यांनाहि मीं कोठें पाहूं शकेन? नारदा, त्यांना पहाण्याची मला इच्छा आहे.' १८. १. १.

अध्याय २ रा.

[१. युधिष्ठिराला नरकाचें दर्शन.]

(१) **युधिष्ठिर**—देव हो, या ठिकाणीं अतुल पराक्रमी कर्ण तसेच युधामन्यु व उत्तमौजा हे माझे थोर मनाचे बंधु कोठें दिसत नाहींत ते? ज्यांनीं माझ्यासाठीं रणाग्नींत आपल्या देहांचें हवन केलें, माझ्यासाठीं जे युद्धांत वध पावले, ते वाघासारखे शूर महारथी राजे व राजपुत्र कोठें आहेत? त्यांनांहि हाच लोक मिळाला असला पाहिजे. मग ते जर येथें आले असतील तर मलाहि त्यांच्याच संगतींत रहावयाचें आहे. आणि जर त्यांना हा अक्षय व शुभ लोक मिळाला नसेल, तर मला त्या बंधुबांधवांवांचून येथें करमणार नाहीं. मृतांना उदकदान करीत असतां कुंती मातेनें जेव्हां 'कर्णाला पाणी दे रे, ' असें मला सांगितलें, तेव्हांपासून ते शब्द माझ्या हृदयाला लागून राहिले आहेत. मातेच्या समान योग्यतेचे त्या थोर कर्णाचे पाय मी तत्क्षणींच कां धरले नाहींत, अशी मला नित्य रुखरुख लागून राहिली आहे. कर्णासह आम्हीं एकत्र असतों, तर इन्द्रालाहि युद्धांत आमचा पराभव करणें शक्य नव्हतें. देव हो, जेथें कोठें कर्ण असेल तेथें जाऊन मी त्याला भेटणार आहें. तो कोण हें मला माहीत नव्हतें, म्हणूनच अर्जुनाच्या हातून त्याचा वध झाला. प्राणाहूनहि प्रिय असा भीम, चंद्रासारखा तेजस्वी अर्जुन व अश्विनांसारखे नकुळ, सहदेव, तशीच माझी सहधर्मचारिणी पाञ्चाली यांचें दर्शन मला पाहिजे आहे. मला येथें कांहीं रहावयाचें नाहीं, हें निश्चित समजा. बंधुविरहिताला मला स्वर्गाची काय कथा? जेथें ते असतील, तोच माझा स्वर्ग.

देव—युधिष्ठिरा, तुझी जर तशीच श्रद्धा असेल तर चल तिकडे; वेळ कशाला? तुझ्या मनाप्रमाणें करावयाची आम्हांला देवराजाची आज्ञाच आहे.

वैशंपायन—राजा, असें सांगून देवांनीं दूताला सांगितलें कीं, युधिष्ठिराला त्याचे इष्टमित्र दाखीव, जा. त्याप्रमाणें राजा युधिष्ठिर व देवदूत तेथून निघाले ते जेथें कर्ण, भीम, अर्जुन, इत्यादि होते तेथें आले. पुढें देवदूत व मागून युधिष्ठिर असे ते चालत असतां त्यांना घाणेरडा व बिकट मार्ग लागला. त्यांत पापी

लोक दिसत होते. तो काळोखानें व्याप्त असून केश, शेवाळ, गवत अशीं त्यांत पसरलीं होतीं. पापी लोकांची घाण, मांस व रक्त यांचा चिखल, इत्यादिकांनीं तो माखलेला असून भालू, माश्या, डांस यांनीं गजबजलेला होता. चोहोंकडून त्यांत प्रेतें, हाडें, केश, हीं पडलीं असून किडे, कीटक यांनीं तो व्यापिलेला होता. त्यांत जिकडे तिकडे अग्नि पेटत होते. लोखंडी चोंचीचे कावळे, गृध्र, इत्यादिकांच्या झडपा त्यावर सारख्या पडत होत्या. पर्वताकार प्रेतांच्या निमूळत्या राशी तेथें दिसत होत्या. मेद, रक्त यांचा सडा सर्वत्र पडला असून तुटलेले हातापायांचे, मांड्यांचे, बाहूंचे तुकडे व कापलेल्या पोटांचे सांगाडे जिकडे तिकडे पसरले होते. त्या प्रेतांची अमंगल घाण येतांच अंगावर शहारे उभे रहात. तेथें राजा युधिष्ठिर गेला. तेथें तो विचार करीत उभा असतां, त्याला कढत पाण्यानें भरलेली व उतरून जाण्यास कठीण अशी नदी दिसली. वस्तऱ्याच्या धारेसारखीं तीक्ष्ण पानें असलेलीं झाडें तेथें दोन्ही बाजूंना असून तापलेलें वाळवंट व लोखंडाच्या शिळा ठिकठिकाणीं पसरल्या होत्या. लोखंडाच्या कढयांतून तेल सळसळत होतें. तीक्ष्ण कांट्यांचीं व स्पर्श करण्यास कठीण अशीं कांटेरी सांवरीचीं झाडें व पापी लोकांना होणाऱ्या यातना याहि गोष्टी युधिष्ठिराला तेथें दिसल्या.

तो भयंकर दुर्गन्ध पाहून युधिष्ठिर देवदूताला म्हणाला, 'अरे, असा हा मार्ग आपल्याला अजून किती जावयाचा आहे ? माझे ते भाऊ आहेत तरी कोठें ? तें तरी कृपाकरून मला सांग. देवांच्या या प्रदेशाला नांव तरी काय आहे ?' धर्मराजाचें भाषण ऐकून देवदूत तेथून मागें परतला व म्हणाला, 'तुला येथपर्यंतच जावयाचें होतें. आतां मागें वळावयाचें, असें मला देवांनीं सांगून ठेविलें आहे. तर चल मागें.' त्या दुर्गन्धीनें खिन्न होऊन युधिष्ठिर बहुतेक मूर्च्छित झाला, पण मागें वळण्याचा निश्चयच त्यानें केल्यामुळें तो कसाबसा परतला. परत फिरतेवेळीं त्या धर्मात्म्याच्या कानीं कांहीं दीनवाणे शब्द पडले. 'हे धर्मपुत्रा, हे पुण्यवान् राजर्षे, आमच्यावर कृपा करून क्षणभर तेथेंच उभा रहा. तूं आल्यामुळें पवित्र वारा येथें वाहूं लागला. तो तुझा सुवास घेऊन आल्यामुळें आम्हांला मोठें सुख झालें. आज कितीतरी काळानें तुला पाहिल्यानें आम्हांला सुख लाभलें. तरी घटकाभर तसाच तेथें उभा रहा. तूं येथें उभा राहिल्यानें आम्हांला यातना होत नाहींशा झाल्या.' विव्हळणाऱ्या माणसांचे असे अनेक प्रकारचे दीन शब्द त्याच्या कानीं आले. तेव्हां ते ऐकून दयार्द्रबुद्धीचा युधिष्ठिर 'काय हो हें संकट !' असें म्हणून तेथें उभा राहिला.

ते शब्द पुनः पुनः ऐकून त्याला पूर्वीं केव्हां तसेच शब्द ऐकल्यासारखे वाटे, पण ते कोणाचे ते त्यांच्या ग्लानीमुळें व दुःखामुळें त्याला ओळखतां येत ना. ते शब्द कोणाचे हें न समजल्यामुळें त्यानें त्या विव्हळणाऱ्यांना विचारलें, 'तुम्हीं येथें कां उभे आहां?' त्याचा प्रश्न ऐकून 'मीं कर्ण, मी भीमसेन, मी अर्जुन, मी नकुळ, मी सहदेव, मी धृष्टद्युम्न, मी द्रौपदी, आम्ही द्रौपदीचे पुत्र,' असा तीं आक्रोश करूं लागलीं. त्या ठिकाणाला अनुरूप असे ते दीन शब्द ऐकून 'काय हा दैवाचा खेळ!' असें युधिष्ठिर उद्गारला. तो आणखी म्हणाला, 'या महात्म्यांनीं असें काय पापकर्म केलें कीं त्यांना या घाणेरड्या भयंकर ठिकाणीं यावें लागावें? या पुण्यकर्म्यांनीं कांहीं पाप केलें असेल, असें मला वाटत नाहीं. आणि त्या धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनानें असें काय पुण्य केलें होतें कीं तो आपल्या पापी अनुयायांसह वैभवसंपन्न व्हावा? तो तर आज इन्द्रासमान वैभवशाली होऊन देवांना पूज्य झाला आहे! आणि हीं पवित्र माणसें नरकास आलीं, हा तरी परिणाम कशाचा? ही सारी मंडळी धर्मवेत्ते, शूर, सत्यभाषणी, क्षत्रियधर्मरत, यज्ञ करून पुष्कळ दक्षणा देणारी अशीच आहे. मी काय झोपेंत आहें कीं जागा आहें, कांहीं कळत नाहीं. माझ्या मनाला कांहीं भ्रम झाला कीं काय?'

धर्मराजा या प्रकारें विचार करून बोलत असतां फार दुःखित होऊन त्याचीं इंद्रियें चिंतेनें अगदीं व्याकुळ झालीं. त्याला मोठा राग आला आणि तो देवांची निंदा करूं लागला. त्या तीव्र दुर्गंधीनें सतावून गेल्यामुळें तो देवदूताला म्हणाला, 'अरे, तूं ज्यांचा दूत आहेस, त्यांच्याजवळ निघून जा कसा. मी तिकडे येत नाहीं. मी येथेंच रहाणार असें त्यांना सांग. माझ्या सान्निध्यामुळें, दुःखित झालेल्या या माझ्या भावांना सुख वाटत आहे.' युधिष्ठिराचा हा निरोप घेऊन देवदूत देवेन्द्राकडे गेला व त्यानें धर्मराजाची सर्व इच्छा त्याला कळविली. १८. १. २.

अध्याय ३ रा.

[१. युधिष्ठिर स्वर्गगेंत स्नान करून मनुष्यदेहत्याग करतो व निर्वैर होऊन दुर्योधनादिकांजवळ जाऊन बसतो.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, युधिष्ठिर तेथें थोडा वेळ उभा राहिल्यावर इन्द्रप्रभृति देव तेथें आले. प्रत्यक्ष धर्महि शरीर धारण करून युधिष्ठिराला भेटण्यासाठीं त्यांच्याबरोबर आला. ते तेजस्वी देहांचे व पवित्र कर्म करणारे देव जवळ येतांच तेथील सर्व अंधकार नाहींसा झाला. पूर्वीं तेथें दिसत असलेल्या पापकर्म्यांच्या यातनाहि अदृश्य झाल्या. वैतरणी नदी व तिच्याजवळील लोखंडी कांट्यांचा सावरीचा वृक्ष हींहि दिसेनाशीं झालीं. त्या लोखंडाच्या कढया, भयंकर शिळा, वेडीं वांकडीं शरीरें, इत्यादि जीं युधिष्ठिराला पूर्वीं दिसलीं तीं नाहींशीं झालीं. शीतल, पवित्र व सुगंधि वायु वाहूं लागला. इन्द्राच्या बरोबर मरुद्देव, वसु, अश्विनीकुमार, साध्य, रुद्र, सिद्ध, ऋषि, आदित्य आणि दुसरे स्वर्गांतील देवहि युधिष्ठिर होता तेथें आले. मग अत्यंत वैभवसंपन्न असा तो इन्द्र युधिष्ठिराचें सान्त्वन करून त्याला म्हणाला, 'युधिष्ठिरा, है अक्षय्य लोक आतां तुला मिळाले आहेत. तूं पाहिलेंस तेवढें पुरे. आतां तुला सिद्धि मिळाली असून राग धरण्याचें कारण राहिलेलें नाहीं. आतां मी सांगतों तें ऐक. सर्वच राजांना एकदां नरक पाहून घ्यावा लागतो. शुभ आणि अशुभ अशा कर्मांच्या दोन राशि असतात. जो प्रथम शुभकर्मांचें फळ भोगतो, त्याला मागून नरक अवश्य आहे. पण प्रथम नरक भोगणाराला मागून स्वर्गसुख मिळतें. ज्याचीं फारच कर्में पापी असतात तो प्रथम थोड्याशा कर्मांचें फळ म्हणून स्वर्ग भोगतो. म्हणून, युधिष्ठिरा, मीं प्रथम तुला तुझ्या हितासाठींच नरकाकडे पाठविलें. पुत्रा-संबंधानें द्रोणानें तुला प्रश्न केला तेव्हां तूं त्याला शब्दच्छल करून फसविलेंस, त्या कारणानें तुला कांहीं मिषानें मी नरक दाखविला. जसा तूं तसाच भीम, तशींच अर्जुन, नकुळ, सहदेव व द्रौपदी हींहि केवळ भासमान नरकांतच गेलीं होतीं. राजश्रेष्ठा, चल आतां मजबरोबर, तुम्ही सर्वजण पापांतून मुक्त होऊन स्वर्गांत आलां आहां. तुझ्या पक्षांतील जे राजे रणांत मृत्यु पावले, तेहि सर्व येथें आले आहेत पहा. शस्त्रधाऱ्यांत श्रेष्ठ असा कर्णहि येथें आहे. ज्याच्यासाठीं तुला एवढें वाईट वाटलें तो कर्ण परमसिद्धि पावला असून तो पहा तेथें आपल्या स्थानीं बसला आहे. त्याविषयींचा शोक आतां सोडून दे.

तूं आतांपर्यंत फार कष्ट सोसलेस. आतां यापुढें माझ्यासह तूं शोकरहित होत्साता निश्चिंतपणें विहार कर. तूं जीं पुण्यकर्मे केलींस, दानें दिलींस, तप केलेंस, त्यांचें फल आतां तुला मिळालें आहे. देव, गंधर्व आणि अप्सरा स्वच्छ वस्त्रें व अलंकार धारण करून तुझ्या सेवेला तत्पर रहातील. राजसूय यज्ञ करून मिळविलेले व शस्त्रबलावर उत्कर्षास नेलेले लोक तुला मिळाले असून तें तुझ्या तपाचें फल होय. सर्व राजांच्या वर तुझें स्थान आहे. हरिश्चंद्रासारख्या राजांमध्यें आतां तुला विहार करावयास मिळेल. जेथें मांधाता, भगीरथ, दुष्यन्तपुत्र भरत, इत्यादि राजर्षि आहेत, तेथेंच तूंहि विहार करीत रहाशील. युधिष्ठिरा, ही पहा देवनदी पवित्र गंगा. ही त्रैलोक्याला पावन करणारी असून तींत स्नान करून ये. हींत तूं स्नान केलेंस म्हणजे तुझा मनुष्यस्वभाव निघून जाईल व तूं शोकरहित, निश्चिंत व निर्वैर होशील.’

राजा, देवेन्द्रानें युधिष्ठिराला याप्रमाणें सांगितलें असतां प्रत्यक्ष धर्म शरीर धारण करून आपल्या त्या पुत्राला म्हणाला, ‘बाळा, मी तुझी भक्ति, सत्य भाषण, क्षमा आणि दमन, यांनीं तुझ्यावर अगदीं संतुष्ट झालों आहें. ही मीं तुझी तिसऱ्या वेळीं परीक्षा घेतली. तुझा स्वभाव अढळ आहे. पूर्वीं द्वैतवनांत अरणींच्या प्रकरणांत तुला प्रश्न करून मीं तुझी एकदां परीक्षा घेतली. त्यानंतर द्रौपदी व बंधु मरून पडले असतां श्वानाचें रूप घेऊन पुनः मीं तुझी परीक्षा पाहिली. आतां हा तिसरा प्रसंग. भाऊ जेथें असतील तेथेंच तूं राहूं म्हणतोस. यास्तव तूं सर्वस्वी शुद्ध आहेस. तूं निष्पाप झालेला असून आतां सुखी होशील. तुझे भाऊ नरकास जाण्यास पात्र नाहींत. तो केवळ मायेचा देखावा इन्द्रानें उभा केला होता. सर्वच राजांनीं एकदां नरक अवश्य पाहिला पाहिजे, म्हणून क्षणभर तुला तें दुःख देण्यांत आलें. तुमच्यापैकीं कोणीहि नरकाचे वाटेकरी नाहींत. अर्जुन, भीम, नकुळ, सहदेव, सत्यवचनी शूर कर्ण, राजपुत्री द्रौपदी, यांतून कोणीहि नरकाला योग्य नाहीं. युधिष्ठिरा, चल चल, ही तिन्ही लोकांत संचार करणारी गंगा पहा.’

राजा, याप्रमाणें धर्मानें युधिष्ठिराला सांगितलें असतां, त्या तुझ्या ज्येष्ठ पितामहानें सर्व देवांसह व धर्मासह गंगेंत स्नान केलें. त्याबरोबर त्याचें मानव शरीर नष्ट होऊन त्याला दिव्य स्वरूप प्राप्त झालें व तो निर्वैर आणि स्वस्थचित्त झाला. मग सर्व देवांसह तो तेथून निघाला आणि ज्या ठिकाणीं इतर

पांडव व धृतराष्ट्रपुत्र आपआपल्या स्थानीं मत्सररहित होऊन बसले होते, तेथें गेला. १८. १. ३.

अध्याय ४ था.

[१. स्वर्गांत द्रौपदी, पांडव इत्यादि आपआपल्या मूळस्थानीं जातात.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, याप्रमाणें देव, मरुत् इत्यादिकांसह देव स्तुति करीत असतां युधिष्ठिर कौरवमंडळी होती तिकडे गेल्यावर तेथें ब्राह्मशरीरानें युक्त असा कृष्ण त्याच्या दृष्टीस पडला. त्या शरीराचें त्याच्या पूर्वशरीराशीं साम्य असल्यामुळें त्याला तो सहज ओळखतां आला. त्याचें शरीर तेजःपुंज असून दिव्यअस्त्रें त्याच्या सेवेला सिद्ध होतीं. चक्रआदिकरून त्याचीं अस्त्रें मनुष्यरूप धारण करून त्यापाशीं उभीं होतीं. तेजःपुंज स्वरूपाचा अर्जुनहि त्याजवळ उभा होता. युधिष्ठिरानें कृष्णाला पाहिल्यावर अर्जुन व कृष्ण यांनींहि युधिष्ठिराकडे पाहिलें व त्याला उत्थापन दिलें. त्याच्या पलीकडे दुसऱ्या बाजूला शस्त्रधाऱ्यांत श्रेष्ठ असा कर्ण बारा आदित्यांसह बसला होता, तोहि युधिष्ठिराच्या दृष्टीस पडला. आणखी एका ठिकाणीं मरुद्गणांसह मूळच्याच स्वरूपांत बसलेला भीम त्याला दिसला. तो दिव्यरूप घेऊन प्रत्यक्ष वायूच्या सन्निध बसला होता. त्याचें वैभव श्रेष्ठ दिसत असून त्याला मोठी सिद्धि मिळाली होती. दुसरीकडे अश्विनीकुमारांच्या स्थानीं नकुळ व सहदेव हे दोघे आपल्या दिव्य तेजानें तळपत असलेले युधिष्ठिरानें पाहिले. तशीच कमलाप्रमाणें कान्तियुक्त शरीराची द्रौपदी आपल्या सूर्यासारख्या तेजानें साऱ्या स्वर्गावर प्रकाश पाडीत असलेली त्याला दिसून आली. त्यांच्याविषयींचें सर्व वृत्त युधिष्ठिराच्या मनांतून विचारून घ्यावयाचें होतें, तोंच देवराजा इन्द्र त्याला म्हणाला, "युधिष्ठिरा, ही प्रत्यक्ष स्वर्गलक्ष्मी केवळ तुझ्यासाठीं द्रौपदीरूप धरून मनुष्यलोकीं गेली होती. म्हणूनच ती पवित्र गंधयुक्त, इतर लोकांहून तेजस्वी व अयोनिज होती. प्रत्यक्ष शंकरानें तुमच्या प्रेमासाठीं तिला निर्माण केलें. द्रुपदाच्या कुलांत ती अवतरली व तुम्हीं तिचें पुढें पालन केलें. द्रौपदीचे पांच पुत्र म्हणजे अग्नीआरखे तेजस्वी असलेले हे थोर गंधर्व होत. धृतराष्ट्र म्हणजे गंधर्वांचा राजा जो ज्ञानी धृतराष्ट्र तोच होय. तोच तुझ्या पित्याचा वडील बंधु झाला. हा पहा इकडे तुमचा वडील बंधु कर्ण. तो सूतपुत्र राधेय म्हणून प्रसिद्ध होता. तो आतां आदित्यगणांमध्यें बसला आहे.

ते पहा यादवांमधील महावीर. साध्य, विश्वेदेव, मरुद्गण यांमध्यें ते बसले आहेत. सात्यकिप्रभृति वीरहि तिकडेच आहेत. तो अभिमन्यु पहा सोमाशेजारीं बसला असून त्याचेंहि तेज चंद्रासमानच आहे. हा पांडुराजा पहा. कुंती व माद्री त्याच्यापाशींच असून तो नित्य विमानांत बसून मजकडे येत असतो. वसूंमध्यें बसलेला तो भीष्म पहा. द्रोणगुरु बृहस्पतीजवळ बसलेला तुला दिसेल. जे दुसरे वीर व राजे तुम्हांला साहाय्य करावयास आले होते ते, गंधर्व, यक्ष, पुण्यजन, इत्यादिकांच्या स्थानीं गेलेले दिसत आहेत, तर कोणी गुह्यकांच्या ठिकाणीं आहेत. पवित्र कर्में व बुद्धि यांच्या योगानें त्यांनीं मनुष्यदेहाचा त्याग केल्यावर स्वर्गप्राप्ति करून घेतली." १८. १. ४.

अध्याय ५ वा.

[१. मनुष्यलोकींच्या कर्माचीं फळें भोगल्यावर भीष्मादिक पुढें कोठें गेले तें वैशंपायन जनमेजयास सांगतो. २. जनमेजय सत्र संपवून हस्तिनापुरीं परत येतो. ३. महाभारताचें महत्त्व व त्याच्या श्रवणाचें फळ. ४. भारतसावित्री व तिचें माहात्म्य.]

(१) **जनमजेय**—मुने, महात्मे भीष्म व द्रोण, राजा धृतराष्ट्र, विराटराजा, द्रुपदराजा, शंख, राजपुत्र उत्तर, धृष्टकेतु, जयत्सेन, सत्यजित् राजा, दुर्योधनाचे पुत्र, शकुनि, कर्णपुत्र, जयद्रथ राजा, घटोत्कचादि मंडळी, तसेच दुसरे देदीप्यमान राजे, ज्यांचीं नांवें पूर्वीं आपण सांगितलीं ते सर्व, स्वर्गांत किती काळपर्यंत राहिले तें मला सांगावें. मुनिश्रेष्ठा, तेथें त्यांना शाश्वत स्थान मिळालें, कीं कर्मफल भोगल्यानंतर ते दुसऱ्या कोणत्या गतीला गेले, हें मला समजावयास पाहिजे आहे; आपल्याला तपोबलानें या सर्व गोष्टी दिसत असतात; त्या आपण मला सांगाव्या.

सौति—ऋषिहो, जनमेजयानें अशी विनंति केली असतां महात्म्या व्यासाच्या अनुमतीनें वैशंपायन मुनि त्याच्या प्रश्नांना उत्तर देऊं लागला.

वैशंपायन—राजा, सर्वांनाच कांहीं आपापलीं कर्मफलें भोगल्यावर आपल्या मूळस्वरूपांत विरून जातां येत नाहीं. यास्तव, तूं जो प्रश्न केलास तो अगदीं योग्य आहे. याविषयीं देवाचें रहस्य मी सांगतों तें ऐक. तें दिव्यज्ञानी प्रतापी पुराण मुनि व्यासानें पूर्वीं सांगितलें होतें. त्याला सर्व कर्मांचे परिणाम ज्ञात असून तो सर्वज्ञ होता. त्याप्रमाणें जे कर्मफलें भोगून आपल्या मूळ स्वरूपांत शिरले

त्यांचीं नांवें त्यानें सांगितलीं. महातेजस्वी भीष्म वसुमंडळांत गेला; म्हणून आठच वसु आढळतात, अधिक नाहींत; द्रोण हा आंगिरसश्रेष्ठ असा जो बृहस्पति त्यांत शिरला; हार्दिक्य कृतवर्मा मरुद्गणांत प्रविष्ट झाला; प्रद्युम्न सनत्कुमारांत विरून गेला; धृतराष्ट्र कुबेराच्या दुष्प्राप्य लोकांत गेला; त्याच्या समागमें गांधारी देखील गेली. कुंती व माद्री या दोन पत्न्यांसह पांडु राजा इन्द्राच्या भुवनांत राहिला. विराट व द्रुपद हे दोघे, तसाच धृष्टकेतु राजा, निशठ, अक्रूर, सांब, भानु, कंप, विदूरथ, भूरिश्रवा, शल, भूरिराजा, कंस, उग्रसेन, वसुदेव, उत्तर व त्याचा भाऊ शंख, ही सर्व मंडळी विश्वेदेवांत शिरली. वर्चा नांवाचा सोमाचा तेजस्वी व प्रतापी पुत्र अर्जुनाचा पुत्र अभिमन्यु झाला होता; आजवर कोणी लढला नसेल असा तो लढून मरण पावला व तो स्वर्गीं कर्मफल भोगल्यावर पुनः सोमांत प्रविष्ट झाला. कर्णानें रवींत प्रवेश केला, शकुनि द्वापरांत पोंचला व धृष्टद्युम्न अग्नींत समाविष्ट झाला. धृतराष्ट्राचे सारे पुत्र म्हणजे मूळचे बलिष्ठ राक्षस होते. ते महात्मे वैभवशाली होऊन शस्त्रानें पवित्र होत्साते स्वर्गीं गेले. विदुर धर्मांत अंतर्भूत झाला, तसाच युधिष्ठिरहि त्यांतच विरला. बलराम हा भगवान् शेष असल्यामुळें तो पाताळांत शिरला. त्यानें पितामहाच्या आज्ञेनें योगधारणा केली. जो आदिपुरुष नारायण देव तोच अंशरूपानें वासुदेव झाला होता व अवश्य तें कर्म करून झाल्यावर तो आपल्या मूळस्वरूपांत समाविष्ट झाला. त्याच्या सोळा सहस्र स्त्रिया सरस्वती नदींत कालान्तरानें बुडून गेल्यामुळें मनुष्यशरीरें टाकून त्या पुनः स्वर्गारूढ झाल्या व पूर्वींप्रमाणें अप्सरा होऊन वासुदेवांत अन्तर्धान पावल्या. त्या महायुद्धांत जे घटोत्कचादि महारथी वीर मारले गेले, ते कोणी देवांत तर कोणी यक्षांत असे मिळून गेले. दुर्योधनाचें साहाय्य करणारे वीर मूळचे राक्षस होते, त्यांनाहि सर्वांना क्रमानें उत्तम लोकांची प्राप्ति झाली. त्यांतील कोणी इन्द्रलोकीं तर कोणी कुबेरलोकीं, तर आणखी कित्येक वरुणलोकीं प्रविष्ट झाले. राजा, याप्रमाणें सर्व कौरवांचें व पांडवांचें चरित्र तुला विस्तारानें सांगितलें.

(२) **सौति**—ऋषिहो, यज्ञकर्म चाललें असतां मधील वेळांत हें सर्व चरित्र ऐकून राजा जनमेजयाला आश्चर्य वाटलें. मग त्याच्या याज्ञिकांनीं यथाविधि यज्ञकर्म समाप्त केलें. सर्पांची मुक्तता केल्यामुळें आस्तिक मुनीला मोठें समाधान झालें. जनमेजानें सर्व ब्राह्मणांना दक्षिणा देऊन संतुष्ट केलें व मग ते आपआपल्या

मार्गानें घरोघर निघून गेले. ब्राह्मणांची यथाविधि पाठवणी केल्यावर राजा जनमेजय तक्षशिलेहून आपल्या हस्तिनापुरास परत आला.

(३) सौति म्हणतो, ऋषिहो, अशी ही भारतकथा जनमेजयाच्या सर्पसत्रप्रसंगीं व्यासाच्या अनुमतीनें वैशंपायनानें जशी सांगितली तशी मीं तुम्हांला सविस्तर सांगितली. या कथेला इतिहास असें नांव असून तो इतिहास पुण्यदायक आहे. हें उत्तम व पवित्र आख्यान सत्यवादी अशा कृष्णद्वैपायन व्यासानें रचिलें. व्यासमुनि हा सर्वज्ञ, विधिवेत्ता, धर्मज्ञानी, अतींद्रिय ज्ञानाचा अधिकारी, शुद्ध अंतःकरणाचा, तपस्वी व पवित्र हृदयाचा होता. तो महायोगैश्वर्याचा धनी असून सांख्य व योग या विद्यांत निष्णात होता. तो केवळ एकतंत्री विद्वान् नसून त्यानें दिव्य दृष्टीनें पाहून ही भारत-कथा लिहिली. त्या महात्म्याला पांडवांची तशीच दुसऱ्याहि उदार क्षत्रियांची कीर्ति लोकांत पसरावयाची होती.

ऋषिहो, हें भारत आख्यान जो कोणी स्वतः समजून घेऊन प्रत्येक पर्वाच्या प्रसंगीं दुसऱ्याला ऐकवील, त्याचें सर्व पाप धुवून निघून तो स्वर्ग जिंकील व श्रेष्ठ ब्रह्मरूप होण्याची त्याला पात्रता येईल. कृष्णद्वैपायनप्रणीत हा वेद जो शांत मनानें दुसऱ्यांना सांगेल त्याच्या ब्रह्महत्यादि पापांच्या कोटी असल्या तरी त्या नष्ट होतील. श्राद्धप्रसंगीं जो हें ब्राह्मणांना ऐकवील, त्यानें दिलेलें अन्नपान अक्षय्य होऊन त्याच्या पितरांना पोंचेल. मनुष्य दिवसा जें पाप करतो, मग तें इंद्रियांनीं असो वा मनानें असो, तें महाभारताच्या सांगण्यानें सायंकाळीं नष्ट होतें. जें पाप रात्रीं घडलें असेल, तें महाभारताच्या पठनानें सकाळीं नाहींसें होतें. महाभारताला महाभारत हें नांव पडण्याचें कारण असें कीं, त्यांत महत्त्व म्हणजे मोठेपण आणि भारवत्त्व म्हणजे गांभीर्य किंवा पोक्तपणा हीं एकत्र झालीं आहेत. त्या शब्दाची ही व्युत्पत्ति ज्याला कळली तो सर्व पापांपासून मुक्त होतो. सगळीं अठरा पुराणें व धर्मशास्त्रें तसेंच सहाहि अंगांसहित वेद एका बाजूला उभे केल्यास दुसऱ्या बाजूला त्यांची तोड करण्याला एकटें महा-भारत पुरें आहे. महात्म्या व्यासानें सिंहासारख्या गंभीर वाणीनें या ग्रंथाविषयीं काय म्हटलें आहे तें ऐका. तो म्हणतो, ‘ अठरा पुराणांचा कर्ता व वेदस्वरूपी महासागराची व्यवस्था लावणारा असा जो भगवान् समर्थ कृष्णद्वैपायन व्यास-मुनि त्यानें तीन वर्षें सतत श्रम करून हा सविस्तर भारत ग्रंथ रचिला. ’

या जयनामक भारतकथात्मक ग्रंथाचें जो श्रवण करील त्याला संपत्ति, कीर्ति व विद्या हीं सर्व प्राप्त होऊन त्याजवळ नित्य रहातील. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या विषयांसंबंधानें जें कांहीं या ग्रंथांत सांगितलें आहे, तें दुसरीकडे मिळूं शकेल, पण जें यांत नाहीं तें मात्र अन्य कोठेंहि मिळणार नाहीं. ज्याला मोक्षाची इच्छा असेल, त्यानें, मग तो ब्राह्मण असो, क्षत्रिय असो कीं ती गर्भिणी स्त्री असो, हा जय नांवाचा इतिहास अवश्य ऐकावा. याच्या श्रवणानें स्वर्गेच्छूला स्वर्ग मिळेल, जयेच्छूला जय मिळेल, गर्भिणी स्त्रीला तिच्या इच्छेप्रमाणें पुत्र किंवा भाग्यशाली कन्या होईल. कृष्णद्वैपायन मुनीनें हा भारत ग्रंथ धर्मबुद्धीनें रचून सर्वांना मोक्षाचा मार्ग सुलभ करून ठेविला आहे. याची मूळ ग्रंथसंख्या साठ लक्ष होती. त्यांतील तीस लक्ष देवलोकीं राहिली, पंधरा लक्ष पितृलोकीं ठेविलेली आहे, चवदा लक्ष यक्षलोकीं आहे व उरलेली एक लक्ष मनुष्यलोकीं सांगण्यांत येते. हें भारत नारदानें देवांना सांगितलें, असित व देवल या मुनींनीं पितरांना सांगितलें, रक्षानें यक्षांना सांगितलें आणि शुक आणि वैशंपायन यांनीं तें मनुष्यलोकांत प्रसिद्ध केलें.

हा व्यासप्रणीत इतिहास पुण्यकारक, अर्थसंपन्न व वेदमान्य असून जो कोणी ब्राह्मणाला पुढें बसवून त्याचें श्रवण करील, त्याच्या या लोकींच्या सर्व इच्छा पूर्ण होऊन त्याला कीर्ति मिळेल आणि परलोकीं उत्तम सिद्धीहि मिळेल, यांत मला मुळींच संशय वाटत नाहीं. या सबंध भारताचा चवथा भाग जरी श्रद्धेनें वाचला किंवा कोणाला सांगितला व तसें करतांना ज्या व्यासानें तो आपल्या शुकनामक पुत्राला पटविला त्याचें स्मरण केलें, तर तेवढ्यानेंहि मोठी सिद्धि मिळेल.

(४) या संसारचक्रामध्यें सहस्त्रावधि मातापितरें तशींच शेंकडों स्त्रीपुत्रादि माणसें यांचा संबंध आला असेल, आज येतो आहे व पुढें येईल. त्यांत जशीं सहस्त्रावधि स्थानें आनंदाचीं आहेत, तशीं शेंकडों स्थानें भयावहहि आहेत. पण त्यांचा परिणाम प्रतिदिवशीं मूढांवरच होतो, ज्ञानी पुरुषांवर होत नाहीं. म्हणून मी बाहु उभारून कंठरवानें सांगत आहें कीं, धर्मापासूनच अर्थ व काम यांची जर प्राप्ति होते, तर त्याची पाठ लोक कां धरीत नाहींत? पण हें माझें म्हणणें कोणीच ऐकत नाहीं. भोगच्छेनें, भयामुळें, लोभामुळें, फार काय जीवितरक्षणासाठींसुद्धां धर्माचा त्याग करूं नये. कारण धर्म हाच नित्य असून सुख

आणि दुःख हीं क्षणिक होत. तसाच जीव हाच आत्मरूपानें नित्य असून उपाधिरूप जें त्याचें कारण तें मात्र अनित्य आहे.

प्रातःकाळीं उठून या भारतसावित्रीचें जो पठन करील, त्याला सर्व भारताच्या पठनाचें फळ मिळून ब्रह्माचीहि प्राप्ति होईल. समुद्र आणि हिमालय पर्वत हे जसे दोन्ही आपआपल्या परीनें रत्नांचे निधि आहेत, तसेंच भारत हेंहि रत्ननिधिच आहे. कृष्णद्वैपायनप्रणीत अशा ह्या भारतरूपी वेदाचें पठन स्वतः करून जो दुसऱ्यासहि तो ऐकवील, त्याला ऐश्वर्य भोगावयास मिळेल. द्वैपायन व्यासाच्या ओष्ठपुटांतून स्रवलेलें हें भारतरूप अप्रतिम पवित्र व पापनाशक अमृत जो वाचलेलें श्रवण करील त्याला पुष्करासारख्या तीर्थांतील स्नानापासून तरी अधिक लाभ काय होणार आहे! जो सोन्यानें मढविलेल्या शिंगांच्या शंभर गाई वेदवेत्त्या बहुश्रुत ब्राह्मणांला दान देतो व जो पुण्यकारक अशी भारतकथा सतत श्रवण करतो त्या उभयतांनाहि सारखेंच फळ प्राप्त होतें. १८. १. ५.

स्वर्गारोहणपर्व समाप्त.

श्रीमन्महाभारतार्थ समाप्त.